

Հ. Յ. Գ.
ՄԱՍԼՈՅ ԴԻՐԱՆ

ԴՐՈՇԱԿ

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

1903

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԿԿ

Adresse :
REDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

A.B.F. BUREAU
A.R.F. BUREAU
LIBRARY

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՀԱԽԱՔԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱՃԱՆՆԱԶՈՒԹԻՒՆ

2ափաղանց սուղ նստեց հայերիս մեր վերածնունդի շարժման սկզբնաւորութիւնը:

Արդար բողոքի և անխուսափելի յեղափոխական փորձերի պատասխանը եղան նորագոյն պատմութեան մէջ չտեսնուած ոճիւրներ: Հայի ձայնը խեղդուեց արեան գետերի մէջ. նա յայտարարեց օրէնքից դուրս, որպէս զի զուգիւր ամէն ինչից, ուժասպառ լինի սովից, այլանդակի բարոյապէս, ոչնչանայ սարկի նման, առանց ձայն հանելու:

Ահա այս պայմանների մէջ է, որ արձանանում է մեր առջև անխուսափելի հարցը՝ ո՞րն է արդեօք եւ լ. ք. ք. այդ դժոխային վիճակից, ինչո՞ւմ է կայանում մեր ազգային պարտաճանաչութիւնը:

Մենք դժարանում ենք ենթադրել, որ բոլոր անցած-գարձածից յետոյ, հայ հասարակութեան գիտակից խաւերի մէջ դեռ լինեն մարդիկ, որոնք անկեղծօրէն հաւատացած լինէին, թէ հայ ժողովուրդը կարող է գնալ հին ճանապարհով — վիղը ծռած, աչքերը երկինք ուղղած՝ հայցել թշնամու գութը, կամ թէ ձգտել ինքնավար կեանքի՝ օտարի միջոցով:

Բողոքն էլ խոստովանում են ներքուստ, որ թշնամուն վստահելը աններելի յանցանք է, որ Եւրոպան էլ երբեք ազդու կ'եւրպով չի միջամտի, մինչև որ հարկադրուած չլինի: Շատ խրատական է այդ տեսակէտից ներկայ ըռպէն. Եւրոպայի զանազան կենտրոններում Հայաստանի օգտին կատարուող ցոյցերը պիտի տան արդեօք մեր հարցին այն այժմութիւնը, որ ունի այսօր մակեդոնական հարցը, շնորհիւ Բալկաններում տեղի ունեցած ապստամբական շարժումներին:

Եւ ինչո՞ւ Եւրոպան պիտի հոգ տանի հայերի մասին, երբ իրենք հայերը ձեռք չեն առնում ոչ մի լուրջ միջոց իրենց ազատութեան և նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան համար:

Բողոքն էլ, ըստ երևոյթին, համաձայն են, որ պէտք է դժգոհել և այն՝ ազգային բազմակողմանի, հաւաքական ուժերով:

Ամէն մի հաւաքական մարմնի պահանջութեան համար գոյութիւն ունեն և համապատասխան օրգաններ:

Ընտանիքը պահանջում է, որովհետև նրա մասին հոգ են տանում, նրանով ապրում են ընտանիքի անդամ-

ների մի մասը, շատ անգամ զոհելով իրենց անհատականը: Պետութիւնները կանգուն են մնում, որովհետև ամէն մէկը նրանցից ունի այս կամ այն ձևով կազմակերպուած վարչութիւն, ծառայողների ահագին բանակ, դիսցիպլինի ենթակայ զօրք, նիւթական ապահով միջոցներ:

Բայց ի՞նչ ձև է ունենալու մեր ազգային ընդհանուր շահերի պաշտպանութեան մարմինը, ինչպէս իմի գումարել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան հաւաքական ուժը:

Ցասնեակ տարիների ընթացքում հայ հասարակական շարժման նպատակը եղած է հայ ժողովրդի վերածնութիւնը՝ ինքնուրոյն կեանք վարելու և կուլտուրապէս առաջադիմելու համար: Այդ նպատակը ոգևորել է հայ բանաստեղծին և ուսուցչին, ծերունի կրօնաւորին և վառվռուն երիտասարդին: Ապահով կեանքի պահանջը, պատուի զգացումը գրգռել ու բողոքող են դարձրել նաև հայ պանդխտին, հողագործ գիւղացուն:

Հայ ժողովրդի վերածնութեան գաղափարը նպատակ է դրած ազգի բոլոր հասունացած ու զգայուն խաւերի կողմից:

Ընդհանուր է նպատակը, ընդհանուր պիտի լինեն և այդ նպատակին հասցնող միջոցները: Ընդհանուր դատի յաղթանակի համար անհրաժեշտ է ազգութեան այլևայլ տարրերի ներգաշնակ գործակցութիւն:

Անկարելի և անարդար է շարժման պատասխանատւութեան ամբողջ ծանրութիւնը գցել ազգութեան այս կամ այն տարրի վրայ միայն:

Սարերում թափառող հայդուկը չէ կարող և՛ ժողովուրդ պաշտպանել և՛ ապրուստի հաց վաստակել, նա չէ կարող նոյնիսկ նպատակայարմար կերպով գործել, առանց ուրիշ տարրերի օգնութեան, խորհուրդների:

Պաշտպանութեան նստած արհեստաւորից ու վաճառականից անկարելի է պահանջել անպատճառ դէպի կուր վազել, բայց իրաւունք ունենք սպասելու, որ իր աշխատանքի մի շօշափելի մասը նա յատկացնէ ընդհանուր նպատակին:

Պարտքի գիտակցութեամբ տոգորուած երիտասարդից չենք կարող պահանջել անպատճառ կախաղան բարձրանալու քաղութիւն, բայց իրաւունք ունենք պահանջելու, որ նա գտնուի պատմական ըռպէս բարձրութեան վրայ և չտարւի բարեգործական, կուլտուրական մանրմունք նպատակներով, չիջնի մինչև հասարակ ամբոխի աստիճան:

Ում շատ տրուած է, նրանից շատ էլ պահանջուում է:

Եւ որքան օրինակելի ու բարձր է մէկի պարտաճանաչութիւնը, այնքան խորն է նրա ազդեցութիւնը ուրիշներին վրայ, այնքան հրամայողական է նրա իրաւասութիւնը դէպի ուրիշները:

Գժբախտաբար պիտի խոստովանենք, որ մենք դեռ ևս շատ հեռու ենք այլևայլ տարրերի զուգընթաց գործունէութիւնից:

Անհերքելի է, որ վաղեմի ժամանակներում հայ ազգի այսպէս կոչւած պաշտօնական ներկայացուցիչները — սահմանադրական ժողովներ, կաթողիկոսներ ու պատրիարքներ — երբեմնապէս բարձրացնում էին իրենց ձայնը յօգուտ ազգային գերագոյն շահերի, չնայած իրենց շատ փափուկ դիրքին: Այդպիսով նրանք կատարում էին որոշ չափով իրենց պարտականութիւնը և դրանով վայելում միևս խաւերի երախտագիտութիւնը, ստանում իրաւասութիւն՝ պահանջել և միաներից կատարել իրենց պարտականութիւնները: Այսօր այդ պաշտօնական ներկայացուցիչները իրականապէս այլևս չկան, նրանք ստրուկեն կառավարութիւնների, խաղալիք պալատական պաշտօնեաների ձեռքում: Առօրեայ անձնական շահերի երկրպագու նրանք դարձել են վարձկաններ, մոռացել են ոչ միայն ազգային պարտաճանաչութիւն, այլև տարրական ազնուութիւն ու պատւասիրութիւն: Գայլի բերանը տալով իրենց հօտը և կանգնելով նրա մօտ իբրև պաշտպան հովիւներ, նրանք դաւաճանում են ամենասուրբ սկզբունքներին և իրաւունք տալիս ամէն մէկին ասելու իրենց — «հեռու ձեր տեղերից, հովիւի զգեստով գայլի գործակիցներ, մաքրեցէք ձեզնից մեր ազգայնութեան սուրբ տաճարը»...

Այլ գոյն ունի հասարակութեան համակրող տարրի ստուար մեծամասնութիւնը: Եւ հայ արհեստաւորն ու հայ հարուստը և տգէտ գիւղացին ու համալսարանականը — բոլորն էլ զգում են ազգային պարտաճանաչութեան անհրաժեշտութիւնը, բայց... նայում են դրա վրայ ոչ լայն ժողովրդական, պատմական, այլ շատ նեղ, դասակարգային տեսակետով: Բոլորն էլ ընդունում են այդ պարտաճանաչութիւնը, բայց ընդունում են իբրև մի հասարակ, ազգօգուտ, մարդասիրական բան, ինչպէս բարի է, օրինակ, աղքատին օգնելը, ինչպէս լաւ է մէկին կրթութիւն տալը, հիւանդանոց, եկեղեցի հիմնել և ըն:

Այդ ընդունւած նեղ տեսակետի համեմատ էլ ամէն մէկը նպաստում է ազգային գործին: Հետևանքը — բարոյապէս ոչինչ նիւթապէս՝ կօպէկներ, որոնք աննկատելի կերպով կորչում են պահանջի անդունդի խորքերում:

Բայց դա չէ ազգային պարտաճանաչութեան գիտակցութիւնը: Թողին ու հիւանդին օգնելը այնքան տարրական մի պարտք է, որ յատուկ է դարերից իվեր քրիստոնիայի հետ միասին և մահաբանական ու կռուպաշտին, որ գոյութիւն ունի նաև վայրենի բուշմենների մէջ ու նոյնիսկ կենդանիների աշխարհում:

Նպաստել հայ ժողովրդի կրթութեան և առաջադիմութեան գործին՝ դրբեր տպագրել, դպրոցներ բանալ, զարգացնել արդիւնաբերութիւնը, համախմբել այլևայլ խաւերը իրենց շահերը պաշտպանելու համար — շատ կարևոր, շատ ազգօգուտ բաներ են, բայց... դա չէ օրւայ ազգային հրամայական պահանջը:

Այլևայլ նպատակ ու մասնակի շահ ունեցող ընկերութիւններ ճշմարիտ զարգացում կըստանան միմիայն խաղաղ ու նօրմալ պայմաններում:

Պրօպագանդն էլ հայոց հարցի շուրջը այն ժամանակ միայն իսկական արժէք ունի, երբ չունի միմիայն ցուցական բնուրութիւն, երբ զուգընթացաբար դրա հետ կատարւում են և կենդանի գործեր, երբ գրչի ու խօսքի հետ գործում են երկաթն ու արիւնը:

Այսօր մեր ազգային պատմական պայմանները այնպէս են դասաւորւած, որ սեղանի վրայ դրւած է ինքնուրոյն, նօրմալ կեանքի և նոյնիսկ գոյութեան խնդիր և այդ բացառիկ լուրջ պայմաններում մասնակի նպատակները պէտք է յետ քաշեն, պիտի խաղան երկրորդական դեր:

Աղքատին չոր հացի կտոր տուող գիւղացին, պիտի բաց անէ իր կիսադատարկ ամբարը տառապող ժողովրդին օգնելու համար: Հիւանդանոցի վրայ հաղաքներ ծախսող վաճառականը տասնեակ հաղաքներ պիտի յատկացնէ հայ ազգայնութեան խնդրի պաշտպանութեան համար: Գիտակցութիւն ունեցող և քաղաքական ագիտացիայով պարապող ինտելեկենտը իր ուժերի ու միջոցների մեծ մասը պիտի ծախսէ ղինւորական խմբեր կազմակերպելու, յեղափոխական ձեռնարկներ իրականացնելու վրայ:

Վերջապէս բոլոր զգայուն ու հասունացած հայերը նիւթապէս աջակցելու հետ միասին՝ անձամբ պիտի դան ստւարացնելու այն բանակը, որի վրայ դրւած է գործի ամբողջ ծանրութիւնը:

Պատմական հոսանքը բերել է մեզ այսօրւայ դրութեան, երբ հայ ազգայնութեան խնդիրը կանգնած է մեր առջև, իբրև մեր անցեալի և ապագայի մարմնացումի Աստուած:

Ազգային պարտաճանաչութիւնը և քաղաքացիական տակտը պահանջում է բոլորից խոնարհւել այդ Աստուծու առաջ հպատակել նրա պահանջներին:

ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՌԷՓՈՐՄՆԵՐԸ

Բախտը սկսում է ժպտալ Բալկանների նահատակ ժողովրդին: Եւրօպան միջամտեց, յեղափոխական փոթորիկներից դրբւած: Շատ ողևորւելու տեղիք չունինք այդ միջամտութեան առթիւ, բայց թուում է թէ մի քայլ արւած է դէպի Ռեֆորմները: Ռուս-աւստրիական ծրագիրը, որքան էլ խեղճ լինի իր բովանդակութեամբ, այնուամենայնիւ ներկայ հանգամանքներում նա մի գրաւական է, որ թիւրքական սարսափները չեն կարող այլևս երկար շարունակել Մակեդօնիայում:

Այդ համեստ ծրագրի էական կետերն են.

1) նշանակել Սալօնիկ, Կոստոլո և Վօնաստիր վիլայէթներին համար մի ընդհանուր վերահսկող մի քանի տարով որի պաշտօնը պիտի լինի հսկել հանրային խաղաղութեան վրայ: Որոշած ժամանակը լրանալուց առաջ նա չէ կարող հրատարակել առանց պետութիւնների համաձայնութեան: Վախները ճշգրիտ կերպով պիտի կատարեն նրա հրահանգները:

2) Ոստիկանութիւնը և ժանդարմերիան պիտի վերակազմին եւրօպական մասնագէտների ղեկավարութեամբ: Ժանդարմերիան պիտի բաղկանայ քրիստոնեաներից ու մահմեդականներից՝ իւրաքանչիւր մի վայրում համաձայն ամէն մի ազգաբնակչութեան թւի:

3) Այն բոլոր տեղերում, ուր ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը քրիստոնեայ է, հանդապահները պիտի լինեն քրիստոնեայ, որպէս զի վերջ դրուի վայրենի արնաւտների արշաւանքներին ու ոճիրներին:

4) Ազատ արձակել երեք վիլայէթներում վերջին խռովութիւնների պատճառով բանտարկեալներին:

Տեղական հաստատութիւնների կանոնաւոր պաշտօնավարութիւնը, ապահովելու համար՝ եկամտի և ծախսի բիւջէն պիտի կազմէ իւրաքանչիւր վիլայէթում, և գաւառական գանձումները պիտի սահմանին գլխաւորապէս տեղական վարչութեան պետքերի համար:

Ծրագիրը շատ խեղճ է, ինչպէս տեսնում ենք, դրանով էլ բացատրում է այն փութկոտութիւնը, որով Բ. Դուռը ընդունեց նրան: Սակայն իբրև սկզբնաւորութիւն, այդքանն էլ մի բան է, այդ սոսկ վարչական բարելաւումները ևս զգալի թեթեւութիւն կարող էին բերել Մակեդոնիայի դժբախտ ժողովրդին, եթէ անյայտ իրագործուէին:

Եւրօպական կօստրօլի մասին խօսք չկայ ծրագրի մէջ: Սուլթանն է նշանակում ընդհանուր վերահսկողին, այդ է ծրագրի ամենամեծ թուլութիւնը:

Մենք այնուամենայնիւ դժւարանում ենք հաւատալ որ Մակեդոնիան վերստին մատնւի սուլթանական կամայականութիւններին և որ Ելլըզը միանգամ ևս առիթ ունենայ հեղեղել Եւրօպային և ոտի տակ տալ նաև այդ վերջին յիշատակագիրը, որին բացարձակ հաւանութիւն են տւել մնացած չորս խոշոր պետութիւնները ևս: Դժւարանում ենք հաւատալ մանաւանդ այն պատճառով, որ խռովութիւնները շարունակում են Բալկաններում, որ մակեդոնական կոմիտէները՝ խորապէս դժգոհ մինիմալ ծրագրից՝ կրկին պարզել են ապստամբութեան դրօշը, որ Մակեդոնիայի «ներքին կազմակերպութիւնը», որին վերջերս օգնութեան հասաւ իր սուար խմբերով Բօրիս Սարաֆով՝ որոշած է փչել ընդհանուր ապստամբութեան հրդեհը, որը կարող է տակն ու վրայ անել և՛ Բալկանեան երկիրները և՛ միջազգային խաղաղութիւնը... Այո, մենք միանգամայն դժւարանում ենք հաւատալ, որքան էլ տխուր ու վհատեցուցիչ լինեն անցեալի փորձերը, ծրագրած ուժօրմները պիտի իրագործւին կամ թէ հրդեհը պիտի բորբոքուի, լուսաւորելով ընդարձակ հորիզոններ: Մօտ է Մակեդոնիայի ազատութիւնը և նա կը պարտի այն՝ իր անվեհեր զաւակների արիւթեան ու սողունութեան:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ՆԱՍԱԿՆԵՐ ԷՐԶՐՈՒՄԵՆ

I

1 դեկտեմբեր, 1902

Յանցաւոր է լինում մարդ, երբ գողանում, սպանում, կողոպտում է իր նմաններին: Անթիւ ու անհամար են յանցանքները և ամէն մի քաղաքակիրթ թէ վայրենի հասարակութեան մէջ այդ յանցանքների համար զանազան պատիժներ են որոշած՝ բանտարկել, գլխատել, կախաղան բարձրացնել և շն: Բայց ասացէք խնդրեմ, ո՞ր ազգի մէջ, ո՞ր օրինագրքի ո՞ր էջում պատիժներ են սահմանած այն մարդուն, այն խեղճ ու օրական հացին կարօտ գիւղացուն, որը իր տան ապրուստը հոգալու համար, իբրև հաւատարիմ հպատակ՝ իր կառավարութեան հարկերը վճարելու համար, իր պարտատէր թիւրք աղայի կամ քիւրդ բէգի պարտը տալու և իր կինն ու որդիները, իր տունն ու արտերը գրավելուց ազատելու համար՝ թողնում է ամէն բան ու պանդխտութեան է դիմում՝ օտար երկիր, մի քանի դուրուշ սև փող աշխատելու, հազար ու մի զրկանքներ կրելով և դառն տանջանքների ենթարկելով իր անձը...

Ո՞ր օրէնքի տրամադրութեամբ է պատժում այն մարդը, որ գնդակի ու սուրի հարւածներից խաղաղսիրութեամբ փախչելով, պահպանում է իր անձի գոյութիւնը օտար երկիր դիմելով՝ առանց մաքառելու իր հալածիչների դէմ, առանց վրէժխնդրութեան փոքրիկ ցոյց մի անելու և խաղաղութեան ժամանակ կամենում է վերադառնալ իր սիրելիների գիրկը, բռնելու օրհնած արօրի մաճից, որ երկրագործի և կեանքն է և փառքը...

Ահա թէ որպիսի մարդկանց է պատժում թիւրք կառավարութիւնը, երբ այլևս մարդ չի գտնում պատժելու: Տասնէիններորդ դարու վերջին տասնեակը, որ արիւնով ողողեց Հայաստանը ծայրէծայր, որ որբերի և այրիների մի աշխարհ դարձրեց մի ժամանակ այնքան ծաղկած ու շէն երկիրը, ստիպեց ժողովրդի մի ահագին մասը վտարել հայրենական տնից, պապենական այգուց ու արտից — անէծքով կը յիշուի հայ սերունդների մէջ: Այդ անիծեալ օրերին ճողոպրած հայ տարն էր, որ այս աշնան ուսումնարանները սահմանազերծում լալագին այս աշնան ուսումնարանին՝ շնորհ անել ընդունել աչքով աղբսում էր սուլթանին՝ շնորհ անել ընդունել զինք իր հայրենի տան մոխրակոյտի վրայ թառած ողբերգու բուերի շարքում և թոյլ տալ պաշտպանելու իր մերկ կինն ու քաղցածութիւնից ուրուական դարձած որդիները, բայց ապարդիւն: Աչ ոք լսեց այն հազարաւոր հառաչները, որ Արարտի քամին Վարսի սահմանից կը քշէր դէպի նրանց ողբալի ծննդավայրը:

Այդ ողորմելի թափառականներից նրանք, որոնք չկարողացան տոկայ հայրենիք և ընտանիք տեսնելու բուռն ցանկութեանը, մարդկային ամենասուրբ այդ զրացուցիչ՝ խոյս տւին թշուառութեան բովից և անցան սահմանը՝ մահն ու բանտարկութիւնը աչքերնին առած: Ամբիկայի վայրենիներն ու Ամբիկայի մարդակերները պիտի զարմանան, երբ լսեն, թէ այդ աշնու, հլու և ընտանեկարօտ մարդիկը իրենց տներից քաշուտելով բանտերի մութ խորշերը նետուցան... Տեսան նրանք այնտեղ իրենց ընկերներից շատերի մահը՝ քաղցից, այնտեղ իրենց ընկերներից շատերի մահը՝ քաղցից և մտատանջութիւնից հիւժւած ու հիւանդացած ցրտից:

Ճշմարիտ է որ սույթանը իվերջոյ ընդհանուր փախըստականներին ներուձն շնորհնց հոկտեմբեր ամսի վերջերու, բայց այդ ներուձը կեանք չտուց մեռեալներին, իսկ կենդանիների շրթունքներին ժպիտ չեկաւ, որովհետեւ նրանք բանտում կերան իրենց աշխատած մի քանի սև փողը և բանտից դուրս գալով, առանց սովալ կարողանալու իրենց ընտանեաց թշուառութեան, այսօր նորից ստիպած են պանդխտել:

Երբ մարդ կը շօնի բանտերում, զայրոյթով կայրւի, տեսնելով որ քիւրդ աւագակի ու մարդասպանի հետ կողք կողքի դուած են այնտեղ հայ արհեստաւորը կամ երկրագործը, վարուցանք անելու փափագով հայրենիք փախած աշխատաւորը...

II

5 դեկտեմբեր

Այն օրից, երբ հայկական խնդիրը դուրեցաւ դիւանագիտութեան սեղանի առջև և եւրօպացիք տրամադրութիւն ցոյց տւին բարենորոգմանց ծրագրի խնդիր յարուցանել Երկրորդում, այն օրից քաղաքականութեան մի տարբեր հասանք մտաւ Տաճկաստանի մէջ:

Երկրի հայ ազգաբնակչութեան թիւ գերակշռութիւնը միւսիւրման ժողովուրդին և թիւրք կառավարութեանը հաւանական ցցուց հայկական խնդրի բարեյաջող լուծումը: Ընդհանուր սարսափը ստիպեց տաճիկ ժողովուրդեան իր շօնքը նայել և ինչ տեսաւ—հայը թուղքերագանցում է իրենցից շատ նահանգներում: Հայը ամէն տեղ նստակեաց ժողովուրդ է: Երկրագործութիւնը, վաճառականութիւնը, արհեստը, արեստը, ճարտարապետութիւնը և կառավարչական բոլոր պաշտօնները հայի ձեռքն են, և հէնց այդ պատճառով էլ հարուստը, ուժեղը, համարձակը և գրեթէ իշխող տարրը հայն է: Իսկ ինչ են իրենք, եկուր մի ժողովուրդ, որ դեռ կանոնաւոր հիմք չէ դրած երկրի մէջ այնքան երկար ժամանակամիջոցում: Կառավարութիւնը իր սալթանաթովը հպարտացած, իսկ ժողովուրդը տիրող տարրը լինելով՝ ենցադասիրական հաճոյքների մէջ թաղած, կանանց և երեխաների գրկում՝ ծծելով են զբաղած Մահմետի արքայութեան կաթ ու մեղ բղնող ծաղիկ հիւթը: Մինչ իրենք այդպէս վավաշտութեամբ և շայտութեամբ յղիացած՝ մեղացորել են իրենց մի ժամանակ իբրև դիւցազունք երևան եկող ազգը, մինչ քաղցր երազների ծոցում այս կեանքից էլ աւելի քաղցր կեանք անցնելու կամուրջը նամազների տարափով ամրացնելու ետևէ էին, «գիւլուր իթողլիթը» առիթից օգուելով գրաւել է ասպարէզը, իսկական տէր է դառնել երկրին, արհեստին, առևտուրին, պաշտօններին և հարստութեան, մինչ ինքը միայն խոհանոց մը ունի և կանանոց և ուրիշ ոչինչ:

Վիճակի այս մերկացումը սթափեցրեց Մուհամետի ճուտերին, և եղաւ այն, ինչ որ տեսանք, այսինքն ընդհանուր կոտորածներով նրանք պահպանեցին թուրքի հաւասարակշռութիւնը և կոտորուողների, մեռեալների, փախողների ու գաղթողների, չամուսնացողների ու չբերողների պատճառով մինչև իսկ գերակշռող տարր դարձան առայժմ:

Թալանի սխտէմով գրաւեցին տնական ինչքերը, խանութների ապրանքներն ու փողերը, կողոպուտը այնքան աղքատացրեց հայերին, որ այսօր ոչ ոք կը ձանաչէ նրանց, թէ մի ժամանակ տէր էին: Քիւրդ ու

թիւրք հրոսակների դաշտային արշաւանքները սուրբիցին գիւղացու տունը, խախտեցին երկրագործ ժողովուրդի գոյութեան հիմքերը, խլեցին նրա վերջին եղև ստիպելով նրանց գալթել ուրիշ տեղեր, նրանց տեղերը լեցրին քիւրդ, չէրքէզ, թիւրք ու թիւրքմէներով: Քաղաքացի հարուստների անշարժ ընդարձակ կալածներն, աւերակեցան և անողտուղ մնալով՝ գնեցին գնի մի քսաներորդ մասով 2 հազար լիրայի կալածքը 3-4 հարկւր լիրայով գնեցան թիւրք ունեւորներից: Աղքատացնելով հայերին և գրաւելով նրանց ինչքը, անգործութեան ենթարկեցին նրանց և քաղ գործի մէջ հրաւիրելով, առաջարկեցին գործել փողը թիւրքից գործը հայից, խեղճ հայը իր փողերի տիրոջ հետ ընկերացած, գործն ևս նրան տրվեցնելու յօժարեցաւ և դէպի դրացի Ռուսաստանն ու Եւրօպա առևտրական ամէն գործ բռնելով, մծնլօյի այդ տգէտ թողնելը դարձան երկրի առևտրական տարր և մի քանի տարի յետոյ շուտ գեափուրից ձանձրացած, անկախ տէր եղան և նրանց փողին և նրանց գործին: Արդի նրա Այժմ որ երկրի բաւական անգործ և խաղաղ ժամանակն է, և շուրը կարծես նորից իր առուն է ընկել, այժմ հայի համար ոչ մի յաջողութիւն չկայ երկրի մէջ. այժմ անգործը, քաղցածը և աղքատը հայն է: 2թողնելով նրան անցնել երկրից դուրս, չթողնելով նրան հիմնական մի գործ բռնել երկրից ներս, այսինքն հանդեր, հողեր մշակել, անասնաբուծութիւն անել, այժմ հային են դարձրել անհիմն և շարժուն մի տարր, որը բաժին չունենալով երկրից, չունի գէթ ոչ կանանոց և ոչ խոհանոց:

Օձային խորամանկութեամբ առաջ տարած տեղափոխութեան այս սխտէմը ժողովուրդին դրել է այն դրութեան մէջ, իբր թէ լճի սառած երեսի վրան խփած մարդիկ, որ մի փոքր ջերմութեամբ կարող են կորստեան մատնել:

Տեստեսական այս սարսափելի դրութիւնը եթէ չբարեփոխուի, մօտ ժամանակում յուսահատ հայը ոչ միայն իր հայ լինելուց, այլ իր մարդ լինելուցն իսկ պիտի ձանձրանայ և պիտի նախանձի Տաճկաստանի փողոցներում ման եկող շներին, որոնք գէթ մի փոքր համակրութիւն են վայելում թիւրքերից:

* * *

Այս ամառ Մշոյ և Խնուսի կողմերում համիդիէ քիւրդերու մէջ յարուցած կռիւնները պարզեցին մի քանի երևոյթներ: Քրդերի բնակութեան մօտերքում կամ նրանց հետ ապրող հայերը դարձել են պաշտպանեալ իրենց մօտի քիւրդ աղային, և ցեղական կռիւններին մասնակցել են քրդերի բաժանած հրացաններով: Եւ ամէն մի կուում, ուր եղել են հայ կուողներ, հակառակ կուսակցութիւնը մեծ կորուստներ է կրել: Այդ պատճառով գանգատներ են տեղացել կառավարութեանը, որ «մեր թշնամիք միշտ յալթուել են մեզինց, այժմ հայ փէդայիներ պահելով իրենց մէջ, յաջողեցին մեզ յալթել և շատ մարդիկ կոտորել»:

Հայը քիւրդի լաւագոյն ընկերը կարող է լինել, այդ երկու ազգերը եթէ համաձայնելն՝ աւելի ուժեղ տարր կը հանդիսանան, քան ամբողջ թիւրքութիւնը:

Ն Ա Մ Ա Կ Մ ՈՒԾ Է Ն

16 Հոկտեմբեր, 1902

Անցեալ անգամ գրած էի որ ամառը Մշոյ դաշտի համար անցաւ առանց մեծ տագնապի և առանց ծայրայեղ բարբարոսութիւնների:

Բայց Հայաստանի ամէն անկիւն Մշոյ դաշտը չէ:

Այս բանը ապացուցանելու համար հարկ չկայ շատ հեռունները երթալ: Կան խաւարակուռ անկիւններ, ուր գտնուած հայութիւնը անընդ տառապանքներու տակ կը տուայտի, կը սպառուի, ենթարկուելով հրէշային կամայականութիւններու և բռնաբարութիւններու:

Վերջները ասոնցմէ ամէնէն մերձաւորները: Օրինակի համար Պերմ հայաբնակ գիւղը, որ կը գտնուի Սասնոյ հարաւային կողմը 4 ժամ հեռաւորութեամբ, Խիանայ գաւառի մէջ, Փասուրի դայմագամութեան ներքոյ: Պերմ այժմ ունի 60 տուն հայ, երկու եկեղեցի և մէկ վարժարան (վերջերս փակուած): Տասը տարի առաջ Պերմ հարիւր տնէն աւելի հայ ունէր, բայց իրենց վրայ ծանրացած տարապայման բռնութեանց չկրնալով դիմանալ ու դիմադրել՝ բնակիչները հետոյհետէ ցրուած, հեռացած են իրենց պապենական օձախէն: Նոյնը կը նկատուի և հետեւեալ մերձակայ հայ գիւղերուն մէջ: Բ ա ց ի՝ այժմ ունի 10 տուն հայ, տասը տարի առաջ ունէր 30 տուն, Ա ղ ի ու լ թ՝ 30 տուն, առաջ ունէր 50 տուն, Փ ա ղ ա՝ 30 տուն, առաջ ունէր 150. Ս ա ղ տ ու լ ն՝ 20 տուն, 50-ի տեղ: Հ ի ղ ի ն՝ մնացեր է միայն 2 տուն, առաջ 30 տունէ աւելի ունի եղբոր, Ա ղ ի ո կ ու լ ն թ՝ մնացեր է 10 տուն, առաջ ունէր 40 տուն, և ին և ին:

Այս բոլոր հայաշատ գիւղերու հետոյհետէ դատարկուելուն և ժողովրդեան գաղթելու կամ ոչնչանալու պատճառ եղած է Քէօր Սըլօ անուն քիւրդ մը, Խիանցի Քէլէշ աղայի տունէն: Այս Քէօրը, որ Խիանցի աշիրէթի գլուխն է, պատուհաս մըն է դարձած տեղական հանգարտ և աշխատասէր հայութեան գլխին: Չկայ չարիք որ հասուցած չըլլայ, իր անաւօթ մարդիկներու և իր բազմաթիւ հրացանակիրներու վրայ կը թնայ: Աներկիւզ, անարգել կը բռնանայ հայ ժողովրդի վրայ: Տղուկի պէս կ'պչած անոնց մարմինն, անկուշտ կը ծծէ անոնց արեան վերջին կաթիլը:

Թիւրք կառավարութիւնը փոխանակ սանձահարելու այս բարբարոս քիւրդ ցեղապետի վայրագութիւնները և չափ մը դնելու անոր արշաւանքներուն, նկատելով զանի իբրև ամենայամար դրոճիք մը իր դժոխային ծրագիրներուն հայութիւնը բնաջնջելու մէջ ամէն կերպով քաջալիրած է զայն և անպատիժ թողած իր բոլոր սերուն համար զանի, սուած է անոր պաշտօնական դիրք մը, յանձնելով անոր Խիան գաւառակի միւտիրութիւնը: Այս պաշտօնը թէև աննշան թիւրք վարչութեան մէջ, բայց պաշտօնը թէև աննշան թիւրք վարչութեան մէջ, բայց Քէօր Սըլօյի նկատմամբ ունի ամենամեծ նշանակութիւն: Բայց Սըլօյի նկատմամբ ունի ամենամեծ նշանակութիւն: Փասուրի իրմէ մեծ պաշտօնականներ, իր գլխաւորները՝ Փասուրի դայմագամը և Կէնճի, մի թէսէրիֆ փաշան, գործիքներ են անոր ձեռքին մէջ, հըւ հպատակներ, ալիքիւղ և հրապարակելով անոր հրացանակիրներէն և ոսկիներէն:

Քսան տարիէն աւելի է, որ այս արիւնկղակ քիւրդը, թէ վերը նշանակուած և թէ Խիանքի ու Խարզանքի մէջ գտնուող ուրիշ շատ մը հայ գիւղերու տէրն և բռնապետն

է, իրեն են այդ բոլոր հայերու ունեցած-չունեցածը՝ ոչխարը, այծերը, ձիերը և ին:

Եթէ փորձենք ասոր քսան տարւան մէջ ըրած հարցատահարութեանց և բռնաբարութեանց մանրամասն հաշիւ ներկայացնել, պէտք պիտի ըլլար հատորներ կազմել, բայց ասի գլուխ հանելու համար ոչ ժամանակ և ոչ ալ միջոց ունինք: Ինչպէս ըսինք վերև, հայերը ալ անկարող դիմադրել Քէօր Սըլօյի հարստահարութեանց ու սպանանալիքներուն, հետոյհետէ դարձեր են անոր գերիներ: Աւելի ևս, ծանր բռնութեան տակ մէկ մասը ընդունած է մահապատիւնը, — ծանր հանգամանք, որի համար սակայն չենք կարող մեղադրել այդ խստութիւններու մէջ կորսուած հայութիւնը, քանի որ անոնց մէջ մուտք չէ գործած ինքնապաշտպանութեան և ինքնագիտակցութեան սրբազան գաղափարը, քանի որ նրանք աղքատութեան պատճառով անկարող են զէնք գնել:

Պերմոց համբերութիւնը ալ հատած, դիմադրելու ալ անկարող վերջերս որոշեցին գաղթել խմբովն, եթէ երբէք իրենց բողբը չսի կառավարութիւնը:

Ահա քիւրդ Սըլօյի գործած սխրագործութեանց համառոտագրութիւնը, որ հասցրեր է տեղիս ազգաբնակչութիւնը վերը նկարագրուած վիճակին:

1) Հազիւ գարնան դուները կը բացուին և հայը կը պատրաստուի իր գարնան վար ու ցանքսի, երբ վրայ կը հասնին Քէօրի խոլամները (ծառաները), և կը տանին հայերու մեծ ու փոքրին դէպի Քէօրի ընդարձակ կալուածները: Հայը պէտք է նախ աղայի վարուցանքս ընէ, յետոյ անոր բաղմաթիւ բարեկամներու, ազգականներու և խոլամներու, և անկէ վերջ միայն հայը իրաւունք ունի իրեն համար աշխատելու: Հայն է որ քիւրդերի վարուցանքս ընելէ յետոյ, պէտք է ջրէ արտերը, հերկէ, մաքրէ և գոյացած ցորեն կամ ուրիշ հացահատիկներ տանի քիւրդի ամբարները:

2) Հայերը պարտաւոր են Քէօրի անհամար ոչխար-տաւարի համար խոտ քաղել, չորցնել, տերև կտրել, չորցնել և դիպել: Քէօր Սըլօն ամէն տարի, ձմեռը, իր ոչխարների մեծ մասը կը յանձնէ հայերուն պահելու, ոչխարները մեծ մասը կը յանձնէ հայերուն պահելու: Եթէ մէկ ոչխար սատկի, պէտք է հայը վճարէ, այն ալ հետքերով, այսինքն Քէօրի ուզածը պիտի տայ հայը: Տարբերակ, այսինքն Քէօրի ուզածը պիտի տայ հայը:

3) Պերմի հայերը չունին եղ իրենց հողերը մշակելու և կամ ցորեն ծծելու համար, այդ պատճառով կերթան դրացի գիւղերու քրդերէն վարձքով կը բերեն եղներ, բայց աղայի մարդիկ շուտով վրայ կը հասնին և այդ եղներ գործածել կուտան աղայի պիտոյքներուն:

4) Ամէն ծնած որձ գառ կը պատկանի աղային, պէտք է մորթի, երբ աղան գիւղ այցելէ և կամ տարւի անոր քէօշկը: Անոնք որ որձ գառ չունին, պիտի գնեն ուրիշներէն աղային տանելու համար:

5) Գիւղերու տասանորդը Քէօրը կը վերցնէ կառավարութիւնէն, և ժողովրդէն կը գանձէ ոչ թէ օրինական վարուցանքս, և ժողովրդէն կը գանձէ ոչ թէ օրինական ձեռքով ալ իսկապէս արդիւնքի մէկ երրորդը:

6) Դարձեալ ինքն է որ կը գանձէ արքունի տուրքերը, որոց չափ ու սահման չկայ և կախուած են աղայի քրտորոց չափ ու սահմաններ կը սեփականէ ինքը, մաս հաճոյքէն: Այս գումարներ կը սեփականէ ինքը, մաս մը միայն յանձնելով կառավարութեան, ան ալ կը հաշուէ իր հսկողութեան վարձքի փոխարէն, որով ժողովուրդը միշտ պարտք կը մնայ կառավարութեան, հարիւր հազար դարուշ պագըլիս ունի:

7) Եթէ հայը աղջիկ մը կարգէ, պարտաւոր է աղային

վճարել Արուսիցէ անունով տուրք մը, 60-100 ղուրուշ:
 8) Հայերը մի քիչ դրամ վաստկելու համար կերթան պանդխտութիւն, Այնթապի և շրջակայքերը: Պանդխտութենէն վերադարձող ամէն հայ պարտաւոր է վճարել աղային 100-200 ղըշ: Եթէ նոյնիսկ վերադարձողը ղուրուշ մը իսկ չահած է՛րըլայ:

9) Հայեր իրաւունք չունին ուէ բանի մը համար դիմում ընելու գայմագամին կամ միւթէսէրիֆին: Պէտք է ամէն դատ, ամէն խնդիր աղային ներկայացուի, այս հրամանին անսաստողներ՝ կը պատժւին խստօրէն:

10) Ղերև նշանակեալ տուրքերէն, հարկերէն, նւէրներէն և տարապարտուց աշխատանքներէն զատ, դարձեալ հայերը պարտաւոր են տարեկան որոշ չափով աղային բան տալու իրենց բոլոր արտադրութիւններէն՝ հացահատիկներ, մազ, բուրդ ևլն ևլն: Չենք ուզեր այլևս հոս այս հարստահարութեանց վրայ աւելացնել նաև այն բոլոր անբարոյականութիւնները, թալանները, սպաննութիւնները, առևանգումները, զորս աղան և անոր մարդիկ անխիղճօրէն կը գործադրեն: Հերիք է մեր մերկութիւնը պարզենք. արար աշխարհէ ալ կ'ամշանք:

Ահա այս պայմանների տակ կապրին Պերմի և շրջակայ գիւղօրէից հայերը: Արովհետև Քէօր Սըլօն վերջերս մասնաւոր հակառակութիւն ունենալով պերմցոց դէմ, աւելի կրկնապատկած էր իր բռնաբարութիւնները և հարստահարութիւնները — պերմցոց անկարելի էր մնալ այլևս իրենց տեղեր և անոնք կ'որոշեն գաղթել տնով, տեղով: Աղան իմանալով պերմցոց այս խորհուրդը, անմիջապէս քրդերը կը լեցնէ գիւղը, կը պաշարէ, ճամբաները կը փակէ և չի թողուր որ հեռանան:

Օգոստոսին, 25-ի չափ պերմցի հայեր կը յաջողին աղայի մարդոց հսկողութիւնը պարապ հանել և փախչիլ: Ասոնք եկեր են Մուշ: Ինչպէս իմացանք, հեռագիր զարնելու պալատ և պատրիարքարան, անորոշ վիճակի և մանաւանդ աղայի զայրոյթին մատնելով իրենց ընտանիքները:

Սակայն պերմցիք վախնալով աւելի մեծ փորձանքի մը հանդիպելէ՛ յուսահատ Մուշէն վերադարձան իրենց տեղը, ոչ առաջնորդարան և ոչ կառավարութիւն մտիկ չեն ըրած զանոնք, չեն լսած իրենց բողոքը:

Ահա թրքական կեանքի և արդարութեան մէկ փորձիկ նմուշ:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ր Ա Պ Ի Զ Օ Ն Ե Ն

13 դեկտեմբեր 1902

Հոս ալ ճնշումը և հալածանքը իր ծայրայեղութեան հասած է, յետեալ ղինւորական տուրքերը դիզւած մէկզմէկու վրայ ահաւելի ժանտութեամբ մը կախ ինկած է ժողովրդի գլխին: Գանձումները կ'ըլլան ամենավայրագ ու անգութ միջոցներով: Ենթերու ու տանջանքներու տակ աղեկտուր վայնասունք երկինք կը դըղըրդացնեն: Կը ծախեն գիւղացի հայի ապրուստի վերաբերեալ ամէն ինչը, մինչև որ լճացնեն պահանջներն ու երբ պակաս մնայ՝ չարջարանքներու սաստկութեամբ կը ստիպեն ամբողջացնել: Թամանակ մը որ ասոնք կ'ըլլար հեռու խուլ անկիւններ և որոնք շատ անգամ անլսելի կը մնային, այժմ կ'ըլլան հաւասարապէս ամէն կողմ, նոյնիսկ քաղաքէս կէս ժամ հեռու գիւղերը, 7-8 հիւպատոսներու քթին տակ և որոնց վրայ կարծես այս սրտաճմլիկ հառա-

չանքները և աղեկտուր հեծկտոցը երեկոյթի մը ուրախ տպաւորութիւնը կ'ընէ:

Քաղաքիս մէջ հայ մուսթարը հետը 5-6 տաճիկ թահսիլտարներ, կը բռնեն հանդիպած հայուն օձիքէն ու եթէ իրենց պահանջած ստակը չկրցաւ ձարել ու տալ՝ նոյն պահուն քաշնիքաշ կը նետեն բանալը, ուր կ'իյնայ հոգեկան սաստիկ տանջանքներու մէջ, յիշելով տան սիրելեաց քաղցն ու մերկութիւնը այս ցուրտ ու բուքին:

Ալ յուսահատ կ'ապրի հայը, զրկւած է ան ամէն իրաւունքէն, զրկւած է նաև միսթարող յոյսերէ, չունի ան կեանքի ապահովութիւն, սառած է հոգիով ու մարմնով: Իր օրապահակը ձարելու անկարող վիճակին մէջ լուռ կեցեալ մութ անկիւն մը, վախիկ աչքերը հողին գամած՝ կ'ողբայ իր կորուստը օրհասական այս ձգնաժամին մէջ:

Մօտ է ռեմեզան պայրամին, ու յօտ նաև ծնունդը, տաճիկ պաշտօնեաներու ամսականները կէս մը ապահովւած է շնորհիւ հային: Ամէն կողմ ցնծում, ոգևորութիւն, փողոցները կեանքը եռ ու ղեռ կուգայ երկսեռ բազմութեամբ, ստակի խըրտոցները, խօսակցութեանց աղմուկը կեանքը կը պատկերացնեն: Կեանք կայ հրապարակի վրայ, կեանք կայ ամէն կողմ, ամէն տուն, բացի հայու տունէն. հոն մեռելութիւն կայ, հոն զգւանք կայ դէպի կեանքը, դէպի մարդը: հոն հոգեւաբքի վերջին մը ըլլալուքներ կը լսին. ահաւոր լուռութիւնը կը տիրէ հոն, ու երբ տան պղտիկը իր դալուկ դէմքով երբեմն կուգայ խողովելու խորհրդաւոր այս լուռութիւնը ըսելով. — Հայրիկ նոր տարին մօտ է, ինծի պէպէկ պիտի առնես. — հօր պատասխանը կ'ըլլայ զոյգ մը արցունք այտերն ի վար. — Աղջեկա... մուսթարը, թահսիլտարները կը ճանչնան...

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

ՔՄԱՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԻ ՆՄՄՍԱ

Պետերբուրգ 21 յունւար, 1903

Ճամբորդի աչքերը ուղղած են դէպի Մասիս, դէպի վեհապանծ, գեղանի լեռան բարձր գագաթը:

— Հրէն է...

Եւ նա դարձնում է աչքերը դէպի ներքև, նայում դէպի առաջ ուր, հեռաւորութեան աղօտի մէջ, նկարւած են սրածայր գմբէթներ, կարծէք օդի մէջ հաստատւած:

Եւ գեղջուկը խաչակնքում է երեսը:

Մասիսի դարևոր ընկերն է դա, էջմիածինը: Հին հին դարերի ժառանգ, արիւնով և կրակով շաղախւած մի հնութիւն, որ հաւատացեալ հօտին այնքան դժբախտութեան հետ միասին կրօնական պայքարի այնպիսի խորունկ ուժ ներշնչեց, մնաց դիմացկուն, համբերատար բիւրաւոր փոթորիկների դիմաց, յաճախ անզգայ ինչպէս ձիւնապատ կատարը հարևան հսկայի...

Ցանուհից դարու պատմութիւն կայ այդ աղբատ քրիստոնեայ՝ գիւղերի, այդ վանքապատ վայրերի շուրջը: Ահա աւերակներ, ուր, թերևս, հեթանոս Հայաստանը ողբաց իր կործանումը՝ ընկած նորաբողոքը բայց մոլեգին վարդապետութեան հարւածներից: Ահա վանքեր, ուր մանուկ քրիստոնէութեան կրակով բռնւած օրիորդներ

Հետ ներքին կապ չունեցող պահանջները փոխարկւեցին յայտնի սիստեմի և Էլքմիածինը քաղաքական շղթայով կապելու տենչը մտաւ պետական ծրագիրների շարքը:

Սկսած 60-ական թւականներից մինչև 90-ական թւականները, այդ ծրագիրը իրագործւեց չափաւոր եղանակով մեծ զգուշութեամբ, նոյնիսկ երբեմնակի «զինադադարով»: Դա ունէր իր պատճառը:

Վովկան ու Անդրկովկասը, Ճլմարիտ է, խաղաղացրած է, կամ աւելի ճիշդ՝ հպատակեցրած վերջնականապէս: Թիւրքիայի կողմից ռուսական տիրապետութեան վտանգ չէր սպառնում—սուլթանները այլ ցաւեր ունէին, ցաւեր՝ աւելի խոր և աւելի վտանգաւոր: Պարսկաստանը՝ ջարդւած, ոչ միայն վտանգաւոր թշնամի չէր, այլ «հաւատարիմ» հարեան: Ներսը—Վովկասի բոլոր կէտերում—մարած էին ապստամբութեան վերջին նշանները, աղատութեան կրակը հանգած նոյնիսկ լեռների ծերպերին: Վերջինը Շամիլն էր, նա էլ արդէն քաւում էր իր ազատասէր մեղքերը հեռու, շատ հեռու իր պաշտած լեռներից... Սակայն, այդ բոլոր ներքին «աջողութիւնների» հետ միասին, դեռ գոյութիւն ունէր մի այլ խնդիր, քաղաքական մի կարևոր ծրագիր.— դա Թիւրքաց Հայաստանի և դրա հետ միասին Փոքր-Ասիայի ծանօթ ծրագիրն էր: Չմեռային պալատում դեռ մինչև այսօր էլ կանգուն է սլավ վեհապետութեան այն կտակը, թէ ռուսաց միապետութեան է պատկանում Ստամբուլը, իր ս. Սօֆիայի գմբէթով, և Պարսից ծոցը՝ ովկիանոսի նման լայն քաղաքական շահերով: Իսկ Հայաստանը մի բանալի է, անխուսափելի շաւիղ դէպի վերջինը, դէպի այդ կարևոր ծրագրի իրականացումը:

Դէպի Պոլիս արշաւելու համար՝ Բալկան փոքրիկ ազգութիւնների համակրանքը վայելել իսկ Փոքր-Ասիական ծրագիրների համար՝ Թիւրքահայ ժողովրդի սէրը—սա եղաւ կառավարութեան քաղաքական «հեռատեսութեան» հիմքը. իսկ այդ համակրանքը ձեռք բերելու, ուրիշ խօսքով, երկրի տիրապետութիւնը, հարկաւոր րոպէին աւելի հեշտ դարձնելու համար, նոյն կառավարութեան կարծիքով միշտ պէտք էր իր կողմն ունենալ Էլքմիածնի՝ իբրև կրօնական ազդեցիկ կենտրոնի, աջակցութիւնը, և ահա թէ ինչու նա ջանք չենայեց բարձր պահելու կաթողիկոսի հեղինակութիւնը և հմայքը Թիւրքաց հայերի վրայ:

Թիւրքաց կառավարութիւնը ընդհակառակը, ջանաց, կատարելապէս հասկանալի պատճառով, չքացնել այդ հեղինակութիւնը: Դա մի մրցումն էր երկու բռնապետ երկիրների մէջ: Պետերբուրգը միշտ ձգտեց Էլքմիածնի գահի վրայ ունենալ այնպիսի գահակալներ, որոնք թեքւած էին դէպի Ռուսաստանը. Պոլիս հակառակը: Սուլթանի կառավարութիւնը շատ անգամ փորձեց բարձրացնել Սիսը և Աղթամարը, մանաւանդ առաջինը, որ իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով աղատ է ռուսական ազդեցութեան երկիրից, որպէս զի ջլատի Էլքմիածնի գերիշխանութիւնը և մի պատ դնի Թիւրքահայերի և Արարատեան կրօնական աթոռի յարաբերութեան մէջ: Բայց անաջող:

Անցեալը և կրօնական հմայքը շատ զօրեղ նեցուկ եղան Էլքմիածնի ազդեցութեան, մանաւանդ որ ռուսաց կառավարութիւնը իր կողմից, քայլ առ քայլ ձգտելով նսեմացնել ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրաւասութեան սահմանները Վովկասի հայերի նկատմամբ, միաժամանակ

ձգտեց նրա իշխանութիւնը, գոնէ ա ն ա ն ա կ ա ն, զօրաւոր պահել այն հայերի վրայ, որոնք իր սահմանների միւս կողմն էին ապրում... Բ. Դուռը յաճախ միջոցներ ձեռք առաւ խզելու և Պոլսի հայոց պատրիարքների յարաբերութիւնը Էլքմիածնի հետ, նրան վերագրելով քաղաքական վտանգաւոր նպատակներ. իսկ Պետերբուրգի կառավարութիւնը ընդհակառակը, միշտ ջանալով պահպանել տալ այդ յարաբերութիւնը՝ յօգուտ Էլքմիածնի գահակալութեան, միաժամանակ միջոցներ որոնեց, որպէս զի ամէն մի կարևոր գրագրութիւն և դիմումն արտասահման լինի իր գիտութեամբ, իր միջոցով, հետևաբար, իր հաւանութեամբ: Ահա այդ պատճառով է, որ Էլքմիածնի գահակալը պարտաւորւած է իր բոլոր արտաքին դիմումները անել ռուսաց արտաքին գործերի միջոցով, և բոլոր այն թղթերը, գրագրութիւնները, կոնդակները, որոնք գնացել են արտասահման ծածուկ, կողմնակի կերպով, առանց մինիստրութեան միջնորդութեան, համարել են հակակառավարչական ձգտումների արդիւնք, և եթէ այդպէս չեն համարել կամ յանդիմանութեան չեն ենթարկել, երևի միայն այն պատճառով, որ կարևոր չեն եղել կամ անյարմար է դատւել ազմուկ յարուցանել այդ առիթով: Կան չարիքներ, որոնք մատնւում են անուշադրութեան, աւելի մեծ չարիքներ չստեղծելու համար...

Բայց այն օրից, երբ հայկական կոտորածների և 95-ի Մեծօրանդումի անկման պատճառով՝ Թիւրքահայերի խնդիրը կորցրեց իր նախկին «վտանգաւոր» կերպարանքը, երբ թոյլատրւած ջարդերից յետոյ՝ Պետերբուրգի կառավարութիւնը համոզւեց, որ հայտարրը, Թիւրք-հայկական յարաբերութիւնների խիստ թշնամացման պատճառով, այլևս անկարող է խաղալ քաղաքական այն խոշոր դերը, որ վերագրւում էր նրան մինչև 80-90-ական թւականները, այդ օրից միապետութեան դիրքը դարձաւ վճռական, վերաբերմունքը՝ խիստ, յարաբերութիւնը՝ անսանձ, ծրագիրը՝ դժոխային: Այլ ևս կարիք չէին տեսնում «սերեմնի» անելու «հայկական» քաղաքականութեան, հետևաբար կաթողիկոսութեան հետ...

Է. ԱՎԵՈՒՆԻ

(Կը շարունակւի)

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը
Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ի Բ Ա Ղ Է Շ Ի

1 սեպտեմբեր, 1902

Չմեռը վրայ կը հասնի: Հայ ազգաբնակչութիւնը առանձին ուրախութեամբ մը կը սպասէ որ շատ շուտով ձեան ձերմակ պատանքով փաթթուի իր լեբկ ու մերկ խցիկներու մէջ, յուսալով որ գուցէ բնութեան այդ խիստ եղանակին պիտի մեղմանան քրդերու վայրագութիւնները, Թիւրքերու դժոխումբեր արարքները:

Հակառակ եւրօպական այս տարւայ ցոյցերու, յուզումներու՝ ժողովրդի դրութիւնը նոյնը մնաց և ներքին կերպով աւելի վատթարացաւ: Տաճիկ կառավարութիւնը թէև յայտնի կոտորածներէ, ջարդերէ խոյս տուաւ, սակայն չմոռացաւ երբէք հայի բնաջնջման ծրագիրը:

Չէրբէզ գաղթականներով լեցւեցաւ Մշոյ դաշտը՝ ամէն օր նամակներ կը տեղային դաշտի գեղերէն այդ

նորեկ հիւրերու չարիքներու նկարագրութեամբ, Հայերը հարկադրուած են անոնց ապրուստի բոլոր պիտոյքները հոգայր:

Ձեռք կրնար մանրամասնութեամբ նկարագրել խոտերու, հացահատիկներու, տուններու հրկիզելը, որոնք սովորական երևոյթներու կարգն անցած են. ասոնք հայի գիշերային արեգակներն են և պէտք է փայլին ամէն դի և ամէն ուրեք, ուր կայ հայ մը, բարբարոսներու հաճոյքը կատարեալ ընելու համար:

Համիդիէներու արարքները արդէն անհաշիւ և անարգել են. կառավարութիւնը իրաւունք չունի սահման մը դնելու ասոնց կամայականութեանց: Մեր ներկայ դրութիւնը ընթերցողը թող որոնէ հետեւեալ նախադասութեան մէջ, որ ամէն մէկ մեծ ու փոքր թիւրք պաշտօնեայ, քիւրդ, աղա, շէյխ, մօլլա կ'ըսէ. «Չկայ թագաւոր, չկայ պետութիւն, ամէն մարդ թող իր գըլխուն ճարը գտնէ»:

Մայիսի սկիզբները Ախլաթի Սօխորդ գիւղի 223 ոչխարները կը յափշտակեն օր ցերեկով 2խուրցի քրդերը նէմրուծ լեռնէն: Գիւղացիք Բաղէշի կառավարութեան դռները երկար ժամանակ թափառելէ յետոյ, յուսահատ ետ դարձան:

Նոյն օրեր Մոսկանք ըսած աշիւթի քրդերը Փափշէն գիւղի ուս Գարօյի ոչխարները թալան տանելու ժամանակ, անգէն գիւղացիք հաւար պօռալով կը հասնին, քրդերը հրացանի գնդակներով կը պատասխանեն. ուսի եղբայր Մելքոն թեւէն կը վերաւորւի: Կառավարութեան դիմում ըրած միջոցին վկաներ կը պահանջէ. հայի վկայութիւնը անընդունելի է, հակառակ պարագային բողոքողները կը բանտարկւին: Փափշէն հայ գիւղը Բաղէշի կոստակալանի ստ քաղաքէն կէս ժամ միայն հեռու է:

Յուլիս 21-ին Ծափօր գիւղի ուս Յակոբ Կարապետեան սպաննեցաւ գիւղի Օսման աղայի ծառաներէն, որովհետեւ Օսմանը կ'ուզէր տիրանալ գիւղին և Յակոբի եղբօր աղջիկ Տիւլպարը կնութեան առնել, և Յակոբը համարձակած էր ընդդիմանալ աղջիկը փախցունելով Բաղէշի մօտիկ Փօռ գիւղ ուր կը մնայ ցարդ: Ոչ ոք չհամարձակիր ամուսնանալ աղջկայ հետ:

Յուլիս 25-ին բաղէշի երիտասարդ մը պտոյտի համար կը հասնի քաղաքի Մազրի Չոր կոչւած վայրը, որ բաւական խորունկ ձոր մըն է և ունի աննշան գետակ մը, հոն կը նկատէ երկու դիակներու կտորներ, զորս կը յօշոտեն շունները: Երիտասարդը քաջութիւն կ'ունենայ մօտէն գննելու այդ ճիւղային արարքը: Մինչև անգամ կը զանազանէ իսլամի և հայի տարբերութիւն որոշող ծանօթ անդամները: Ար հաստատուի որ ասոնք Մշոյ դաշտէն երկու ողորմելի հայեր են եղեր, որոնք կուգան Բաղէշ առևտուրի համար, հոդ պատահելով թիւրք լրտեսներու, կը յօշոտուին անոնցմէ: Մազրի Չորը հազիւ 5-10 վայրկեան հեռաւորութեան վրայ է այն պահանջանոցէն, ուր սուլթանի ոստիկանները կը հսկեն ժողովրդի անդորրութեան ու խաղաղութեան վրայ:

Ուրիշ փաստ մըն ալ նոյն եղերական գործը հաստատող: Մշեցի հայ մը թիւրքի մը ընկերակցութեամբ Բաղէշ կուգայ: յիշած ձորի մօտերքը հասած միջոցին, վերջինս պարծենկոտութեամբ մը կ'ըսէ. «Չեր ֆէդայիներէն երկուքը քանի օր առաջ այս ձորի մէջ սատկե-

ցուցինք և ըն»: Ոչ ոք կը համարձակի փնտրել տեսածը յայտնել, առաջին խօսողը իբրև ոճրագործ բանտ կը տարւի:

Օգոստոս 3-ին Բաղէշէն մէկ ժամ հեռուն Փարսիանդ գիւղի վրայ Մօքթանցի քրդերը յարձակելով գնդակներու տարափի ներքև կը ծածկեն գիւղը: Հայերը սարսափահար դէս ու դէն կը փախչին, վախնալով ընդհանուր կոտորածի ուրուականէն: Քրդերը կը մտնեն տունները, կը կողոպտեն բոլոր ունեցածները՝ ոչխար, տաւար, գոյք և ըն: Գիւղացիները իրողութիւնը հասկնալով կը վազեն և գիւղի մէջ գտնուող ոստիկաններուն բաւական կաշառք տալով կ'աղաչեն գոնէ աւարի մէկ մասը ետ առնել, ոստիկանները կը հասնին քրդերու ետեւէն, անոնցմէ ալ կը յաջողին բան մը շորթել ու վերադառնալ: Ասոնք ալ հաս կը մուրան Բաղէշի փողոցներու մէջ. կառավարութիւնը սրտի գոհունակութեամբ մը կը տեսնէ այդ բոլորը:

Վայ այն հայ գիւղին, ուր թալանի ու ջարդի հանդէպ իսկ անկանոն զէնքի մը ձայն լսի. անմիջապէս հոս կը հասնին կառավարութեան ենիչէրիները. կըսկսին երկար ու բարակ հարցաքննութիւններ, բանտարկութիւններ, դրամական տուգանքներ և ըն:

Քանի ամիսներէ իվեր Խուլթիկ հայ գիւղացիք թափուած Բաղէշի փողոցներ՝ կը բողոքեն իրենց դրացի Խուլթիկ քրդաբնակ գիւղացի Փարսանդ աղայի արարքներուն դէմ: Խուլթիկը կը բաղկանար 4-500 տունէ, այսօր հազու ունի 200 տուն, Բաղէշէն երկուուկէս ժամ հեռուն. միակ հայ գիւղը այդ կէտի վրայ:

Երկար տարիներէ իվեր յիշեալ աղան անարգելի գործ ըրած է աներևակայելի գազանութիւններ, առևանգումներ, բռնաբարութիւններ, հարստահարութիւններ, ծեծ, թալան, սպանութիւն և ըն: Բաղէշի կառավարութիւնը խլանալով խուլթիկցիներու անվերջ բողոքներէն, վերջապէս դատի հրահրեց Փարսանդ աղան: Խուլթիկցիներ՝ աղայի զազանային մէկ արարքի հանդէպ տասնաւոր վկաներ բերաւ. մինչև անգամ շատ մը հայ կիներ պահ մը մոռացած հայկական օջախի ամօթխածութիւնը՝ դատարանի մէջ բացարձակ խոստովանեցան իրենց բռնի առևանգումը, լլկումը... Սակայն անամօթ կառավարութիւնը բաւական չհամարեց այդ բոլորը և Փարսանդը, իր պոռնկացած արդարագատութեամբ, ազատ արձակեց: Խուլթիկցիներ այս անակընկալ իրողութեան առջև շարած չգիտէ ինչ ընելիքը. գաղթելու, հեռանալու միջոց ու ճար չունի. համբերելու, տանելու սիրտ չունի. միանգամից ոչնչանալու ճամբայ չունի: Աղայի ազատ արձակելէ յետոյ, սպառնալիք. գողութիւն, կապուտ-կողոպուտ ամենօրեայ դարձած իրողութիւններ են, այլևս չեն համարձակիր սուլթանական ոճրագործ կառավարութեան դիմելու:

Այս խնդիրը ամէն մէկ հայ և իսլամ ազգաբնակչութեան խօսակցութեան նիւթ դարձած էր. օր մըն ալ անգլիական հիւպատոսը հետաքրքրելով ներկայ կը գտնի դատարանին: Թիւրք կառավարութիւնը անմիջապէս հիւպատոսի ներկայութիւնը խուլթիկցիներուն վերագրելով և մտացածին նկատումներով յիշեալ գազանի չարագործութեանց հանդէպ բացարձակ պաշտպանողական դիրք բռնեց: Անձամբ խօսեցայ խուլթիկցիներէ մէկուն հետ. «Կրնամ ըսել թէ Փարսանդը չպիտի ազատէր, եթէ այդ մէկ օրն ալ հիւպատոսը ներկայ չըլլար դատին», ըսաւ:

Ահա ձեզ նմոյշ մը տաճկական արդարագատութեան:

Օտարներին ներկայութիւնը գուցէ երևան կը բերէ իրենց խայտառակութիւնները, գուցէ չպարտկւի իրենց վայրենի գիտութիւնները: Հոն մտնողը պէտք է խղճի, զգացման դռները փակէ:

Օգոստոս 22-ին Հասնանցի համիրդիէ աշխրթէն յայտնի սուլթաններ՝ Սիւլէյմանի և Բըզաֆի խուլաֆաներ (ժաշկ, ծառայ), երեկոյեան ժամը 12-ին, Ջրհոր գիւղի կախրուն վրայ յարձակելով 45 եզներ տարան, երբ կիներ ու աղջիկներ փաթթած եզներու վզէն, կ'աղաչեն գոնէ իւրաքանչիւրին մէկ մէկ հատ թողնել, անհոգ ծիծաղով մը՝ «մենք մինչև հոս գալէ, յոգնելէ յետոյ, ի՞նչպէս կարելի է մէկն էլ թողնել ձեզ», կը պատասխանեն: Սոյն գիւղի բոլոր եզները նոյն համիրդիէներ կողմէ տարած էր անցեալ ամիսն ևս. խեղճերը իրենց դոյութիւնը քարշ տալու համար, հողերը գրաւի գրած էին թիւրքերու և քրդերու ձեռքին և մէկ մէկ զոյգ եզ կրկին ձեռք բերած. այս տարի թալանի հետ հողերն ալ կորսնցուցին:

Կրկին դիմեցին Բաղէշի կառավարութեան: Կառավարութիւնը ոստիկանաց հարկեր պետք, Ախլաթի տառապանաց գործիք յայտնի Ալի պէյ, մի քանի ոստիկաններով ղրկեց Մանազկերտ: Մէկ երկու օր յետոյ Ալի պէյը հեռագրով ետ կանչեցաւ: Ջրհորցիները դեռ կը դեգերին կառավարութեան դռներ ձեռքերով: Բ. Գուռ, այս կամ այն պաշտօնատուն դիմումներ ընելով: Ամէնէն ուշագրաւը այն է՝ որ ցարդ գոնէ ոճրագործութիւններն ու գազանութիւնները կը կատարէին գիշերային խաւարի մէջ, իսկ այժմս. օր ցերեկով կառավարութեան քթի տակ, ի տես արար աշխարհի:

Սեպտեմբեր 3-ին, վերը յիշած Փարսանտ հայ գիւղացի հարուստ համարած Թուսօ անուն հայի տունը Մոտկանցի քրդերը մտնելով՝ կը սպաննեն զայն, անոր մայրը և ծառան, կը կողոպտեն ամէն ինչ, մինչև անգամ սպաննածները կը մերկացնեն: Գեռ Թուսօյի տունը արիւնով ներկած էր, տեղոյս կառավարութիւնը այդ արեան գոլորշիներու մէջ ալ քաղաքական գոյն մը տալ մտածեց, ձերբակալեց գիւղացիներէն հինգ հայեր և ամէն ջանք կը թափու վերագրելու անոնց: Սպաննածի բախտի բերմամբ ազատած կինը չը համարձակիր քրդերու անունը տալ:

(Կը շարունակի)

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Պ Ի Բ Ս Ղ Ե Ր Գ Ի

8 նոյեմբեր, 1902

Փետրուար 2. — Տիւսարէայի գիւղացիները, անասնոց կեր գնելու համար, երբ Խանիկ կերթան՝ ճամբան ձեմիլ աղայի արբանեակներէն պաշարելով՝ 13 էջ, մէկ ձի, 14 խուրճ, 14 չուան, մէկ ապա, 2 բաճկոն, 2 դաշոյն կողոպուտի տալէ վերջ, հագու կը յաջողին ինքզինքնին ազատել Խանիկը գեղին պաշտպան Ալըքանցի Օսման աղային ականջն հասնելուն պէս, կըստիպէ ուստի Գալօն գեղը աւերելով հեռանալ բողբոջին, բայց ուստի պատասխանատուութեան տակ չ'իյնալու համար, չի կրնար գործագրել աղային հրամանը: Կառավարութեան կը բողբոջ թէև, բայց լսող չ'ըլլար:

Փետրուար 7. — Պշերիկ գաւառակի Պարսլէ

գիւղացիներէն Մելքոն Տօնօ անուն 25-ամեայ երիտասարդը մեռնելէ և թաղուելէ յետոյ, տեղոյն Փագինբու կողմէ, ի նախատինս, օր արևով գերեզմանէն կը հանուի և դիակը յօշոտելէն յետոյ՝ բացօդեայ կը ձգուի Բըստմեշի և սրտաձմիկ չէք գոններ այս պարագան:

Պշար աղան, որ ցարդ Ղարզանի մէջ ամէն տեսակ չարագործութիւն ու խոգոգութիւն անպատիժ ի գործ կը դնէ, փետրուարի 14-ին 150 զինեալ մարդիկներով Զոգի կառավարութեան պաշտօնատունը կը մտնէ և կը բռնադատէ տեղին գայմագամը Ներքին գործոց նախարարութեան հեռագրելու, որ Պշար անձնատուր եղած է և կայսերական բարձր գթութիւնը կը հայցէ: Եւ իր ուզածը հեռագրուելէ վերջը կը ձգէ կը հեռանայ:

Միջոցէ մ'ի վեր Մուշէն Սըրդ փոխադրող ժանտարմներու հազարապետ Նուրի պէյ, քաղաքիս շուրջ խուզարկութիւններ կը կատարէ ցերեկ ու գիշեր, իբր այն թէ Ֆէդայիք հոս մուտ գործելով հայ ժողովուրդն կը պատրաստեն կառավարութեան դէմ. և այս իսկ պատճառաւ հայոց թաղի մէջ մնալուն պահականոց մը կը հաստատէ Զոր աղբիւրին վերաւը (քաղաքիս արևելեան կողմ), հայու պատկանող բարձրագիր տան մը մէջ խեղճ տանտէրը իր զաւակներով դուրս ընելով: Պահակ զօրքերուն գործած անբարոյականութիւնները, կողոպուտները, անգթութիւններն ու խայտառակութիւնք աներեակայելի ու անկարագրելի են, օրն ի բուն աղբիւր գացող կնիկներուն մէջ կը շօջին և անպարկեշտ վերաբերմունքով կը վերաւորեն հայուհիներուն պատիւը: Ցարդ 5-6 գիշերային բռնաբարութիւններ ի գործ դրած են: Կիւրակի օրեր զբօսանքի համար դուրս ելնող հայ երիտասարդներն կը խուզարկեն և փոխանակ զենքի... դրամ՝ և ըն կը յափշտակեն լաւ մը ձեռքէ յետոյ Դիտելի պարագայ մ'է որ քրիստոնեայ բոլիսի կամ ժանտարմայի չեն վստահիր այսպիսի տեղերու պահպանութիւնը ինչպէս նաև մեծ մղկիթի (զի ամէն ուրբաթի աղօթքի ատեն խուսք մը զօրք մղկիթի առջև կը հսկէ յ'աւարտ աղօթքի):

Շաքիր փաշայի բարերարեալ հայ պաշտօնեաներն, չ'աժնջալով իրենց հանդէպ ցոյց տրած անվստահութեան ու նախատինքին, իհարկին թիւրքին ձեռքը կոյր գործիք դառնալու վատութիւնը յօժարութեամբ կը ստանան են լքօրէն: Հոգուով մարմնով կորսած արարածներ, աղիճորդիներ, հայ համայնքին թշուառական թափթփոքներ: Կառավարութեան այս ձեռնարկը ամուլ կը շարունակէ մնալ: Ինչպէս շատ անգամ գրած եմ, քաղաքիս վաճառական դասը զուտ թիւրքերէ բաղկացած է: Մարդիկ իրենց այս տարւան վնասը, որ առուուորի կայունութիւնէն գոյացած է, դարմանելու համար՝ սա վարպետ միջոցը կըստեղծեն ու կը գործագրեն: Մէկ կողմէն ձայն կը հանեն, թէ դրամին սակը իջած է 1/30 և այդպէս կը յաջողին մէկ կողմէն իրենց ապրանքները քելլ և միւս կողմէն իրենց մեծագումար պահանջները գանձել ի վնաս միջակորեար և աղքատ ժողովուրդին:

Փետրուար 22. — Պշարի եղբայրը Աէմիլ իր արբանեակներով կը կոխէ բնիկ պէտացի մուսթար Սարգիսեան Թուսօյի տունն և ամբողջ ընտանիքը խոշտանգելէ յետոյ՝ աւարի կուտան անոր 4 եզ, 4 կով, 2 էջ, 14 ոչխար, 3 պղինձ, 1 կաթսայ, 2 սնակ, 2 տապկոց, զգալ, սանար, 2 թոփ կտաւ, 4 նիւկի մանած, փուելիք, հանդերձեղէն, վերջապէս տան բոլոր անասունը:

ներն ու սարքերն: Բանը Հոս է որ խեղճը չի համար-
ձակիր բողոքել, զի կը վախնայ սպաննելէ:

Փետրուար 2. — Ղարզանի ՍըփՏի գիւղացիներէն
հայ երիտասարդ մը անժառանգ մեռնելով՝ Պշարի աղան
անոր բոլոր հարստութիւնը (անասուններն ու ինչքերը)
12,500 զըշ. արժողութեամբ կ'առնէ կը տանի:

Մարտ 5. — Ճէմիէ աղան Տիւսագա գիւղը երթալով՝
տեղացւոց հօտը՝ 180 կաթնտու ոչխար իր հայ հովիւովը
մեկտեղ կը գերէ, կը գերբէ: Քանի մ'օրէն յետոյ, թէև
հովիւը եէզիտի մը բարեխօսութեամբ, կ'ազատի, բայց
հօտը բնականաբար ոչ:

Մարտ 7. — Այս առտու Գուրպան պայրամի առթիւ
Սղերդի բոլոր իսլամութիւնը, սովորականին պէս, կը
հաւաքուի Ուլու ճամբն «աւագ-ղուրպէն» (աղօթք) կա-
տարելու: Մզկիթին շուրջը, զգուշութեան համար, արդէն
ոստիկան-զինուորներու շղթայով մը պաշտպանուած կըլլայ:
Նոյն առաւօտ մեր ազգայիններէն ոմանք, ժամերգութենէն
յետոյ, գերեզմանատուն կը դիմեն, նախորդ օրը մեռնող
ոսկերիչ Սարգիսի գերեզմանին վրայ կատարելի «Այգուց»ին
ներկայ գտնուելու համար, ինչ որ մեր ալ սովորութիւնն է:
2՝ըսես մերագնեայք ճամբան յիշեալ մզկիթին վրայէն
անցած ատեննին, յանկարծ պահակ զինուորներէ կը
չօղպատուին և զօրս դու պատուիրեցիր հրացանի կոթով
կուշտ ծեծ մը կուտեն և կիսամեռ վիճակի մէջ հազիւ
հազ կը յաջողին ճողոպրիլ գազան զինուորներու ձեռքէն:
Այս դէպքէն երկու ժամ վերջ՝ Մուրատ անուն ազ-
գայինը, որ նոյն օրը մեռնելու դժբախտութիւնը կուենայ,
տարբեր ճամբով գերեզմանատուն տարուելու ատեն,
հանդիպող խումբ մը թիւրք երիտասարդներէ դիակը
դագաղէն վար կ'առնուի և պահ մը փողոցներու վրայ
տարուելէ յետոյ, հազար աղաչանքով վերջապէս կ'ազատուի
և ապա կը թաղուի: Մինակ ատ չէ, ամէն անգամ որ
յուզարկաւորութեան մը առիթով գերեզմանատուն
կերթանք, հանդիպող ամէն թիւրք մեծ, պղտիկ անխոր
պիտի անարգէ մեր խաչ, կրօնք, վարդապետ, քահանայ,
մեռել... Մեր գերեզմանները կը պղծեն, գերեզմանա-
քարերը կը կոտրեն, կը տանեն: Գերեզմանատունը
չօղպատ չունենալուն և Համիդ աղային արտին կից
ըլլալուն՝ մէկ երրորդ մասը արդէն հերկուած և իւրա-
ցուցուած է հարեանի կողմէն:

Մարտ 10-ին կիւրակի օրը կորցի Օհան Ստեփանեանի
կնիկը Մընէ, երբ բանջարեղէն ժողվելու կերթայ սարը,
դրացի Ալբրան աշիրէթէն Տերվիշ և Ալիքօ, իրենց հինգ եղ-
բայրներուն հետ, զայն կ'առևանակեն և բռնի կը տաճկցնեն:

Մարտ 19. — Առաւօտեան ժամը երեքին շուկայի
հրապարակի վրայ դաշոյնի երեք հարուած կ'ընդունի
քաղաքիս էն նշանաւոր, բայց ինկած հարուստներէն
Մինաս Պասմաճեան անուն ծերունի ազգայինը, թիւրք
երիտասարդ Ահմէտ Սէլամօյի կողմէն, շէյխ Մահմուտի
թելագրութեամբ:

Յիշեալ ազգայինն մեծահարուստ մարդ մ'էր. ունէր
շատ դրամ, տուներ, արտեր, ջրփններ և ըն, բայց Դէպքին
ամէն բանէ զրկուեցաւ, բնակարանն ալ տաճկաց թաղին
մէջ գտնուելուն՝ այդ արհաւիրակից վայրկեաններուն մէջ
ընտանիքովը իր դրացիներու ճնշման տակ իսլամութիւնը
ընդունեց, տազնապները մեղմանալէն յետոյ նորէն իր
եկեղեցւոյն գիրկը դարձաւ: Մոլեռանդ մահմետական-
ները աններելի յանցանք կը ճանչնան միւր թա-
տութիւնը (իսլամութիւնը ընդունելէ յետոյ, իր

նախկին կրօնին դառնալը), զոր ի գործ դնողը իր կեանքովը
միայն կրնայ քաւել: Ասոր համար ասկէ 4 տարի առաջ
իր 30 տարեկան առիւծին պէս տղան սպաննեցին քաղ-
քէս դուրս և դիակը գետը ձգեցին, այսօր ալ զինքը
վերաւորեցին. ոճրագործ երիտասարդը անպատիժ մնաց.
վերաւորեալին վիճակը ծանր է և յուսակտուր: Ամբողջ
քրիստոնեայք ահաբեկած են, մոմտուբով ու հազար
վախով շուկայ կերթան: Աստուծոյ սիրոյն ինչ պիտի
ըլլայ մեր վիճակը:

Մարտ 20. — Քոթիպի Էօմէրիսքան աղայի տղայը
մօտակայ քաղաքաբնակ Գըրգմուս գիւղն (50-60 տնուոր)
կոխելով՝ 16 օսմանեան ոսկի կը պահանջեն: Խեղճ գիւ-
ղացիք Սղերդ գալով՝ իրենց կանաչ ցանքերը ծախեցին
և 15 ոսկին ճարելով տարին յանձնեցին անզգամներուն:
Երկու օր յետոյ կառավարութիւնը իմանալով՝ ձեւ-
կերպութեան համար մարդ ղզկեց չարագործներն ձեր-
բակալելու, բայց անշուշտ կռահեցիք թէ ձեռնունայն
ետ դարձան, ինչպէս կը դառնային միշտ:

Նոյն աղային նոյն տղայք Պէյքենտ գիւղի մէջ մնացած
4 հայ ընտանիքներէն 200 զըշ. կը պահանջեն, բայց
տղամարդերն չկրնալով վճարել, կը փախչին ընտանիք
ու կալածանքն թողով անիրաւ քուրդին ձեռք: Չորս,
հինգ աղա միջոցէ մ'ի վեր իրենց արբանեակներ հայ
գիւղերուն մէջ արձակելով՝ փութոյ պնդութեամբ դրամ
կը հաւաքեն:

Այսօր Ռնտվանէն և շրջականերէն 30 հայեր հարըս-
տահարութեանց երեսէն բոլորովին աղքատացած՝ ուղե-
ւորուեցան Ատանա հոն բանտորութեամբ իրենց փորը
կշտացնելու համար:

Մարտ 26. — Այսօր ընդհանուր ցնծութեան մէջ
կ'առաւօտէ Սղերդի իսլամական համայնքը, ամէն կողմէ
տավուլ-զուռնա, ուրախութեան աղաղակ, խնդութիւն,
զերար շնորհաւորել, սալա վա թ: Ժողովուրդը՝ էրիկ-
կնիկ, մանչ ու աղջիկ կառավարութեան պաշտօնատան և
բանտին կողմերը կը դիմեն: Ինչ է, ինչ կայ: Ամենողորմ
և հպատակասէր սուլթան Համիդ ներում կը շնորհէ
յաւիտեան բերդարգելութեան դատապարտուած այն
ոճրագործ հինգ թիւրք երիտասարդներուն, որոնք անցեալ
1896-ին, իրենց իսկ խոստովանութեամբ, սպաննած էին
ամերիկեան միսիօնարութեան կողմէ հոս ղզկած նպաս-
տաբաշխ Իւսուֆ էֆէնտին և անոր մօտ եղած նպաստի
400 օսմանեան ոսկիէ աւելի դրամն յափշտակած: Ար-
ժան և իրաւ:

Մարտ 29-ին պարզիճեցի Մուրատ և ասորի մը իսլա-
մութիւնը ընդգրկեցին շէյխ Չիլանի ճնշման տակ:

Ապրիլ 2. — Թանդէ գիւղի Էօմէր աղային եղբայրը
Հաղի որսի ատեն սպաննուեցաւ Մէհմէտէտուլ աղային
ծառաներու ձեռքով (Այս դէպքին վրայ ծագող կու-
սակցական կուռոյն մանրամասնութիւնները ուրիշ առթիւ):

Ապրիլ 5. — Էօմէր Իսքանի տղայքը՝ Հասան և Տէր-
վիշ՝ գիշերով Պէյքենտցի Սահակին տունը կոխելով, կը
կողոպտեն անոր 26 այծը և կանանց զարգերը:

Ապրիլ 5-ին Ռոզրթան աշիրէթի «գանազան» ցեղերու
մէջ կուր ծագելով՝ եօթ հոգի սպաննուեցան, մի քանիներ
ալ վերաւորուեցան. երկուստէք: Այս կուրը մեծ համե-
մատութիւններ պիտի առնէր, եթէ շէյխին միջամտու-
թիւնը անմիջապէս չհասներ:

Սղերդի կառավարական շրջանակներու մէջ և միւրեւ-
սէրիֆին ներկայութեան, երբ այս օրինակ դէպքերու

խօսք կըլլայ, և եղած մարդասպանութեանց առաջքն առնելու միջոց մը կ'ուզեն խորհիլ՝ Եսհես փաշան հրապարակա կ'ըսէ, յէ՛ ինչ ընեմ... չեմ՝ կրնար... մէկ ալ ինչո՞ւս պէտք. մարդ կըսպանեն, որը ըլլայ թագաւորը, ինծի համրանքով ժողովուրդ չեն յանձնած եմ՝, Իրաւունք ալ ունի (°): Քրիստոնէից երգւեալ թշնամին (փաշան) իր ազգայնոց նկատմամբ իսկ անողոքելի է եղեր: Մայիսին երբ Սղերդէն հեռացաւ, 150 ոսկիի չափ պարտք թողուց զանազան վաճառականաց: Պարտատէրներուն այսպէս կ'ըսէ, յէ՛ ինչ ընեմ, թագաւորը երբ ինծի պաշտօն տուաւ, գիտէր որ 800 ոսկի պարտք ունէի, մէկուկէս տարւան մէջ պաշտօնիս շնորհիւ կէսը վճարեցի, մնացածն ալ յետոյ՝: Շատ շուայ կապրէր, թոշակը (75 ոսկի) իրեն չէր բաւեր, ըսել է ընդունած կաշառներով պարտքերը կը բոցէր:

Ապրիլ 11-ին Բաղէշէն Ամիթ գացող կարաւան մը, երբ Գուրէ-Նափալ ըսւած տեղը կը հասնի, յարձակում կը կրէ Ախիէ Եոնիսի տղուն և ընկերներու կողմէ: Չարագործները անօթի գայլերու պէս կը շրջապատեն կարաւանին հետ եղող արարկիրցի միակ հայ վաճառականը, զոր նախ կըսպանեն և ապա կը կողոպտին անոր ձին, զէնքերն և ինչպէս կը հաւաստեն վրան ունեցած 400 օսմանեան ոսկին. իսկ ջորեպան քիւրդերուն կը խնայեն: Խեղճին դիակը 5 օր դուրսը մնալէն յետոյ, կը թաղուի 1-2 հայերու ձեռքով Հազգոյի մէջ: Ա՛րւսի թէ կառավարութիւնը ետևէ է յանցաւորները և մեղսակից ջորեպանները ձերբակալելու:

Ապրիլ 12-ին, գիշերը, Ճէպիլ 7 ընկերներով կը մտնէ Թիլ գիւղը, 5-6 ժամ հեռի Սղերդէն, և կը յափշտակէ Յարօեան Պողոսէն 5 գոմէշ, 1 կով, 1 եզ և 20 ոչխար:

Ապրիլ 13. — Խթման գիշեր է. պահապան զինուորները, որոնք քաղաքիս բարեկարգութեան հսկելու պաշտօնն ունին, հայոց դռները կարգով կը ծծեն և կարմիր հակիթ կը պահանջեն, մերժողին ծծծի և զանազան սպառնալիքներու բաժին հանելով:

Ապրիլ 14. — Ս. Յարութեան-Ջատիկի անուան է. կառավարութիւնը քաղաքապետին միջոցաւ լուր կը զրկէ Սղերդի բոլոր քրիստոնեայ հոգևոր պետերուն, պահանջելով որ հանդիսապէս եկեղեցիներու մէջ բարեմաղթութիւններ տեղի ունենան վեհ. սուլթանին կենաց և արևշատութեան իրենց ներկայութեանը: Բարեմաղթութիւնները տեղի կ'ունենան իհարկէ, բայց բանը հոս է, որ տեղական կառավարութիւնը կըստիպէ որ իւրաքանչիւր եկեղեցին գրաւորապէս իրեն ներկայացնէ կարգացած աղօթքներն ու բարեմաղթութիւնները:

Ապրիլ 20-25. — Ջոզ և Ջոգայտա գիւղերուն հօտերը կը յափշտակին գեօէրներու կողմէ: Յարգ կառավարութիւնը կողոպուտը ետ առնելու որևիցէ ձեռնարկ չէ ըրած, հակառակ գիւղացիներու կողմէ տրւած աղերսագրոց:

Ապրիլ 28-ին Վոփնտէպատի անուն գեղին առջև, 5-6 զինեալ քիւրդեր, կրտսիպին Ամէթէն, Ղուրի վրայ լաստով եկող 40-է աւելի մարդիկը, որ լաստը կ'ընդլին մօտեցնեն, և կը կողոպտեն զանոնք: Ջանազանաց վնասը 400 ոսկի կը հաշվի. ճամփորդներուն մէջ հայ ընտանիք մը կար, մէկայնորդ թիւրք, որոնցմէ մին՝ քաղ. գայմազահ:

Մայիս 1. — Ճէմսարը գիւղը (20 տնւոր հայ և ասորի) կը կողոպտուի Ճէմիլի և արբանեակներու կողմէ:

Մայիս 3-ին Ազիզօ անուն թիւրք է շ գ ը յ ն,

Սղերդի շուկայի հրապարակին վրայ, յայտ համարձակ դաշոյնով վերաւորեց թիւրք մսագործ Ճամիատօն: Հարկ է ըսել թէ չարագործը ցարդ անպատիժ կը մնայ, ինչպէս շատ անգամներ:

Այդ միևնոյն օրը, գիշերով, Սղերդէն 2 ժամ հեռաւորութեամբ վրանաբնակ Սօհրան անուն քիւրդերէն 4 ջորի և 2 էշ իրենց ազի բեռներով կը գողցին՝ Պշարի մարդոց կողմէ:

Մայիս 6. — Օսմանէ Էօմէրին և Մալա-Տիպօյին միջև ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ: Այս դէպքին մէջ Ա.ին քով պահապան զօրքերէն, որոնք օգնութեան կերթան իրենց պաշտպանեալին, 3 զինւոր և 17 մանուկներն հրացան վրայ կուտան: Այս մասին պիտի խօսենք ուրիշ առթիւ:

Մայիս 16-ին, իրիկուն, Սղերդի Շէյի Իալաֆ թաղեցիները հարս մը կը բերեն մօտակայ գիւղէ մը Տեսնելու արժանի էր հարսնւորներուն կացութիւնը: 50-ի չափ երիտասարդներ՝ այնալը, սուրմալը, մաուզէր հրացաններով զինեալ և հեծեալ էին զինւորական կարգով: Հետեակ զինեալներն շատուր էին: Հո՞՞ք բաղմութիւն փողոցներու մէջ. մերկ սուրերով խաղալ հրացանաձգութիւն: Աւելորդ է ըսել, քաղաքը համայն ահուսաբափի մէջ ձգած էին: Կառավարական պաշտօնեայք, ոստիկանք, բոլիս պաղարեամբ հանդիսատես կը լինէին միայն:

Մայիս 18. — Սղերդի թիւրքերէն 3 հոգի՝ Գասըր, Տահրը և Թէվքիգ՝ գործով մը մինչև Գազամ գետակը կերթան, ճամբան կը հանդիպին Սըլօգա աշիւթէն Միրզօ անուն քիւրդին, որուն կինը հերուընէ Սղերդի Էահգուտսաղէյին ձեռքով առևանգւած էր: Քիւրդը կ'ուզէ երեք երիտասարդները գերի տանել, բայց վերջիններէն մին վերջապէս կը յաջողի փախչել քիւրդին ձեռքէն մի քանի տեղերէն վերաւորած: Իսկ երկուքը ամուսն մը չափ գերի մնալէ յետոյ կը թողուին: Կառավարութիւն հոս ալ ոչինչ կրցաւ ընել: Քիւրդը ինքնայորդօր ազատ արձակեց գերիները:

Մայիս 21-ին լօտեցի պերւոր կիները, ըստ սովորութեան զարդարած, իրիկուան դէմ մօտակայ հովիտը կը դիմեն իրենց ոչխարները կ'ընելու: Տեղացիներէն քիւրդ Մըսթէն և Էօմէր Հըսամ մի քանի ընկերներով ճամբան կը յարձակին անոնց վրայ և կ'առևանգեն գեղէն միակ գեղուհին՝ Սըլօ. անուն հայ մանկամարդ կինը յղի վիճակի մէջ: Այս մասին շատ դիմումներ եղան մինչև իսկ արդարութեան և ներքին գործոց նախարարութեանց, բայց կարելի չեղաւ ետ բերել մանկամարդ կինը:

Մայիս 28-ին ոճրագործ Սէլմօ անուն թիւրք երիտասարդը, օր արևով բանտէն խոյս կուտայ, թէև քանի մը ոստիկաններ ետևէն կը պնդեն 1-2 ժամ, բայց չեն կրնար կրկին ձերբակալել յիշեալը, իր կրակէն վախնալով:

Մայիս 30. — Սղերդի իսլամներէն Հաճի Տէվաս, իր տունը նորոգելու առթիւ, տեսնելով որ իր ունեցած տեղին վրայ ճաշակաւոր սենեակներ հիմնելու համար տեղ կը պակսի իրեն, գրայիական իրաւունքները յարգած ըլլալուն համար (°), պէտք եղածին չափ կտոր մը (գրիթէ 1,000) դրշ. արժողութեամբ) ճնշման տակ և առանց ստակ մ'իսկ վճարելու կ'իւրացնէ՝ դրացի Գրիգոր անուն սպգայինի բակին մէջտեղէն: Խեղճ հայը վախէն չի համարձակիր ուրիշի խօսել եղելութիւնը, թող թէ՛ բողբոջը:

(Կը շարունակուի)

ՀԱՅՊԱԿԱՆ ՊՐՈՊԱԳԱՆԳԸ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ

I. Գ Ե Ր Օ Շ Ա Կ

(ՆԱՄԱԿ ԱՅՐԱՆՔԻՆ)

Անշնորհակալ, բայց և անհրաժեշտ մի աշխատանք է, որ մեր ընկերները կատարում են այսօր Գերմանիայի զանազան քաղաքներում, գլխավորապես Բեռլինի մէջ: «Ռէալական քաղաքականութեան» այս երկրում ազդեցականութեան լայն խաւերը դեռ նոր են իմանում, կարծէք, որ այնտեղ հեռավոր Հայաստանում կատարել և կատարում են չինգիզխանական ոճիրներ, և որ Անտի ու Շիլլերի հայրենիքը պատասխանատու է այդ ոճիրների համար: Ո՞վ է ասում, թէ քաղաքակիրթ աշխարհը ծանօթ է հայկական խնդրի ազնիւարժ մանրամասնութիւններին:—

Գէթ մտիթարական է այն հանգամանքը, որ այս կարծրացած, քարացած երկրում գտնուում են մտքի ու զգացմունքի ներկայացուցիչներ — և նրանց թիւը աճում է հետզհետէ — որոնք ոչ միայն խորապէս ներշնչուում են հայի տառապանքով, այլև հանրային կարծիքը լուսաւորելու պաշտօնն են ստանձնում: Շատ աւելի լուսատեւ, քան մենք, նրանք մեծամեծ բարիքներ են սպասում այդ աշխատանքից և իրենց հեղինակաւոր ձայնով միշտ խրախուսում են մեզ:

Հայի և Հայաստանի մասին բանաստեղծութիւններ են արել՝ յունւարի 20-ին Բեռլինում՝ դօքտ. Բ օ Ր Բ ա խ, յունւարի 24-ին Հալէում՝ դօքտ. Փ ի ն կ է, փետրւարի 2-ին Բեռլինում՝ Գ է օ Ր Գ Բ ր ա ն դ է ս, փետրւարի 16-ին Գարմաշատում, ինչպէս և փետրւարի 23-ին Միտլադալայում՝ տիկին Ի Լ Ղ է Փ ր ա պ ա ն, գլխավորապէս յեղափոխական Հայաստանի մասին, մարտի 9-ին Լայպցիգ: Յունւարի 20-ի կոնֆերանսին՝ բազմաթիւ հանդիսականների կողմից միաձայն ընդունւեց հետեւեալ որոշումը:

«Ժողովը գտնում է՝

Որ հայերը Տաճկաստանում ներկայումս զուրկ են մարդկային ամենատարրական իրաւունքներից, մասնաւոր կեանքի, զոյքի և պատւի ապահովութիւնից:

Որ այդ ապահովութիւնը հաստատելու նպատակով՝ Բեռլինի կոնգրէսի 61-րդ յօդուածով իրաւամբ սահմանւած են սեփօրմներ հայ ժողովրդի համար, իրրեւ քաղաքակրթապէս վերին աստիճանի օժտւած մի ազգի:

Որ այդ յօդուածի չգործադրութիւնը Թիւրքիայի և Լեռնայական պետութիւնների կողմից՝ մի մեծ պատճառն է Հայաստանի ներկայ պայմանների և թիւրքահայերի գրութեան:

Որ Լեռնայական մարտիկների բարոյական սարսափը որովհետեւ է՝ աչքաթող չանել հայ ժողովրդի կարօտութիւնը և միջոցներ խորհել՝ դարմանելու նրան»:

Բայց առանձին ուշադրութեան արժանի է Գ Ե Ր Օ Շ Ա Կ Բ ր ա ն դ է ս ի ամսոյ 2-ին Բեռլինում արած ատեւախօսութիւնը, որ մեծ յուզուած յարուցեց մամուլի մէջ: Հռչակաւոր դանիացի գրողը արտասանեց այդ երեկոյ այնպիսի խօսքեր, որոնց սովոր չէր գերմանական հասարակութեան ականջը և որ չէր վստահացել արտասանել նոյնիսկ սօցիալիստ Բեռնշտայն անցեալ յուլիսին կարդացած իր դասախօսութեան մէջ:

Philharmoni -ի գահիճներին մեկում հաւաքւած էին Բեռլինի բարձր հասարակութեանը պատկանող մի քանի հարիւր հանդիսականներ, որոնց շարքում աչքի էին

ընկնում հռչակաւոր գրող Զուգերման, Գեորգ Հիրշֆելդ, դօք. Ռայկէ, Բեռլինի քաղաքապետը, դօք. Լեման Լին: Բրանդէսի դասախօսութեան նիւթը ոչ միայն Հայաստանն էր, այլ «հասարական Շվեյցարիան», ոչ միայն հայ ժողովուրդն էր, «Լեռնայական քաղաքակրթութեան այդ առաջապահը Ասիայում», այլ նա կրում էր և քաղաքական բնաւորութիւն: Իր առաջաբանում նա յայտարարեց, որ եկել է «Վոլկենհայդից»՝ յի նպատակով Լիւթուրցի հիմնաւորը զօրախօս ժողովրդի:՝ համակրութիւն ստեղծելու գերմանական ազգի մէջ, որի կառավարութիւնը պաշտպան է կանգնել թիւրքական արհաւիրքից տիրապետութեան:—

Այնուհետեւ նա արեւստագէտ-գրողը զարմանալի հմտութեամբ սկսեց նկարագրել տաճկական ուժերի սարսափները, Սասունի և ուրիշ վայրերի կոտորածները, պատկերը հետզհետէ աւելի և աւելի զարհուրելի էր դառնում: Հասարակութիւնը լսում էր խոր, լարած ուշադրութեամբ. կանայք արտասուում էին: Մի քանիսը նրանցից չկարողացան դիմանալ և յուզւած թողին դահլիճը: Բրանդէս գոչեց նրանց ետեւից. «Ինչ որ Բեռլինի տիկիւնները մէկ անգամ չեն կարող լսել նրանից հազար անգամ աւելի զարհուրելին ապրել են իրականապէս հայ կանայք»:

Ատենախօսը ուրապօք հայոց հարցի պատմութիւնը և հասար. ծանր ու կնճոտ խնդրին: Ո՞վ է արդեօք պատասխանատուն հայկական մեծ ողբերգութեան համար: Այդտեղ նա վճռականապէս յայտարարեց, որ «աւանց Գերմանիայի բարեկամութեան» Տաճկաստանը անկարող էր գործել 19-րդ դարի ամենամեծ ոճիրը»:

Այդ համարձակ և անկեղծ խօսքերն էին, որ խիստ բողբ յարուցին շօվինիստ մամուլի մէջ: Այդ վերջինը չէր կարող հաշտել այն մտքի հետ, որ մի օտար գրող համարձակի Գերմանիայի մայրաքաղաքում և բարձր հասարակութեան ներկայութեամբ՝ այդքան կծու ամբաստանագիր ուղղել գերմանական կառավարութեան դէմ:—

Սակայն այդ բարձր հասարակութեան ներկայացուցիչները, աւելի գիտակից հայրենիքի հմայքին, քան շօվինիզմի տխուր հերոսները, չզրացան իրենց ծափահարութիւններն ու ամենարուստ համակրութիւնները պատկառելի առեւտարներին, որի աջողութիւնը կատարեալ էր:

II. Ֆ Ր Ո Շ Ա Կ

(ՆԱՄԱԿ ՊԱՐԻՅԻՆ)

Մեր ընկերների և «Պրօ Արմէնիա»-ի խմբագրութեան ջանքերով՝ ներկայ տարւայ փետրւարի 15-ին կազմակերպւեց այստեղ նմանը չտեսնւած հրապարակական ցոյց յօգուտ Հայաստանի և Մակեդոնիայի: Կուսակցական պայքարի և բուռն ատեւութիւնների այս ծանր ժամանակում այդպիսի մի ցոյց կարող է դիտել իբրև մի անցք, մի իրօք ուրախալի երևոյթ, որ պատիւ է բերում Ֆրանսիային և մասնաւորապէս Պարիզին: Պարլամենտական այլևայլ ֆրակցիաների ներկայացուցիչները, որոնք ամէն վայրկեան և ամէն մի հարցի առթիւ գրոհ են տալիս իրար դէմ մի տեսակ վայրենի հակառակորդութեամբ — փետրւարի 15-ի յիշատակելի օրը միացել էին մի յուզիչ համերաշխութեան մէջ՝ ցոյց տալու համար քաղաքակիրթ աշխարհին, որ Ֆրանսիան դեռ կանգուն է իր ասպետական ոգով ու ազատութեան իր հայնեցողով, որ նա դեռ գիտէ ազգովին ներշնչել

ճնշւած ու մարանչող ազգերի ճակատագրով: Հանգա-
մանքը միութարական է՝ թէ իրեն, Քրանսիայի համար,
թէ մեզ հայերիս և թէ բոլոր ճնշւածների համար:

Հինգ հազարի չափ բազմութիւն հապճեպով ներս
էր խուժել Château d'Eau-ի թատրոնական դահլիճը,
2,000 հոգի մնացել էին դուրս մէջ մի անկարգութիւն՝ այդ
ահազին ամբոխի դասաւորման միջոցին: Ոչ մի անկար-
գութիւն նաև՝ ստենախօսութիւնների միջոցին:

Աւելի քան հինգ ժամ այդ գոյնզգոյն հասարակութիւնը
խոր ու պատկառոտ լռութեան մէջ և լարւած ուշադրու-
թեամբ հետևում էր բոլոր հոգեւորների ճառերին ¹⁾, եր-
բեմնապէս ընդմիջելով բուռն ու երկար ծափահարութեամբ:

Նախագահում էր Դեպուտները դը Կոնստան, Քրանսի-
այի պատերազմ Հաագի խորհրդաժողովին: Ճառեր
խօսեցին՝ Դընի Կոչէն, Ա. Լեոուա Բօլիօ և Լեոուը—
ծայր աջակողմեաներից, Պրէսանսէ և Թօռէս — ծայր
ձախակողմեաներից: Դեպուտները իր կորովի ճառի մէջ
մատնացոյց անելով դիւանագիտութեան վրիպումները,
յիշեց իմիջի այլոց Գլադստօնի իրեն ուղղած յորդորը՝
«Ձբաղւեցէք Հայաստանով. պաշտպանել Հայաստանը՝
ասել է պաշտպանել Եւրոպայի դատը»: Դընի Կոչէն,
պարլամենտի ամենահամակրելի պահպանողական՝ խօսեց
երկարօրէն նոյնպէս Հայաստանի մասին: «Պէտք է, ստույգ
էր նա իր եզրակացութեան մէջ որ հանրային կարծիքը
ստիպել մեր պարական գործիչներին՝ միջանտել առանց
յապաղելու, Քրանսիայի հմայքը պահպանելու համար,
և ես այդ պահանջում եմ, ես, քրիստոնեայս, յանուն
մ ա ռ դ կ ա յ ի ն ա ն ձ ն ա լ ո ռ ո լ թ ե ա ն, որը
երկրագնդի բոլոր ծայրերում ստեղծւած է «ազատ» և
հասարակ Աստուծոյ առաջ»:

Երբ բարեկամ Պրէսանսէն հմայեց հանդիսականներին
իր պատմական-քաղաքական ճառով, որ տեւեց աւելի
քան մի ժամ: Թէև մնացած ու ծանրաբեռնւած պատ-
մական անհամար փաստերով՝ այդ կլասիկ ճառը լուսեց
սկզբից մինչև վերջ խորին ուշադրութեամբ, շատերն են
խոստովանում, որ վաղուց պարիզեցին չէր լսել հրա-
պարակական ամբիւններից այդպիսի նիւթալից, գիտական
դասախօսութիւններ:

Ձմեռած պատմական ու սօցիոլոգիական խորունկ ծա-
նօթութիւններով՝ մեր բարեկամը ուրապօճեց ա ռ և ե-
լ ե ա ն խ ն դ ի ը ս կ ս ա ծ այն չարաբաստիկ օրից, երբ
թիւրքը տիրեց Վ. Պօլին: Անցնելով ներկայ շրջանին՝ նա
ծանրացաւ Հայաստանի ու Մակեդոնիայի արդի կացու-
թեան վրայ, նկարագրեց այդ երկրների աշխարհագրական,
ազգագրական ու քաղաքական պայմանները և գուշակեց
նորանոր փոթորիկներ, որոնք պիտի առաջ գան անխու-
սափելիօրէն, եթէ դիւանագիտութիւնը անտարբեր մնայ
կամ թէ գոհանայ աննշան ու թղթի վրայ միայն գրւած
ոէֆօրմներով:

Ատենախօսը առաջարկում է խոշոր գծերով իր դիւա-
նագիտական նախագիծը Արևելքի համար. 1) Երբէք
չբաժանել հայկական հարցը մակեդոնականից. 2) Չմո-
ռանալ այն, ինչ որ ձեռք է բերւած արդէն, այսինքն
խոստացած ոէֆօրմները. 3) Չվստահիլ սուլթանին, այլ
վերահսկել նրա գործողութիւններին, եւրոպական մի
յանձնագործով հաստատելով: Վերջապէս պէտք է, ըստ
Պրէսանսէի, կիրառել Հայաստանում և Մակեդոնիայում

1) Ատենախօսութիւնների սղագրութիւնը կ'աշխատենք շուտով
հրատարակել մի յաւելածով:

նոյն ոէժիմը, որ հաստատել է 1881-ին արևելեան
Ռուսիայում:

Բաւական չէ գործել հարևանը առաջնալուսց յետոյ,—
եղբակցրեց Պրէսանսէ, խօսելով մասնաւորապէս Դել-
կասէի քաղաքականութեան մասին — պէտք է հարւանհորը
կանխել. Քրանսիան հնարաւորութիւն ունի որոշ նախա-
ձեռնութիւններ ստանձնելու, բոլոր պետութիւնների
համաձայնութիւնը անհրաժեշտ չէ:

Այնուհետև բեմ դուրս եկաւ որոտընդոտ ծափա-
հարութիւնների մէջ հռչակաւոր սօցիալիստ տրիբունը—
Թան Թօռէս: Պրէսանսէն ամէն բան ասել էր արդէն
իր սքանչելի ուսումնասիրութեան մէջ. Թօռէսին մնում
էր պերճախօսութեան մի ուժգին թափով ելքերտակա-
նացնել հազարաւոր բազմութիւնը և մի վերջին ու որովհի
յորդոր ուղղել Քրանսիայի արտաքին գործերի միտնորին:

Այդ սքանչելի միտնոր վերջացաւ ընդհանուր գոհու-
նակութեան մէջ և խանդավառ ու անվերջանալի ծափա-
հարութեամբ էր, որ ընդունեցին Անատոլ Լեոուա
Բօլիօի բերանով կարդացւած որոշումները.

«Չորս հազար Քրանսիական քաղաքացիներ, տարբեր
կարծիքների պատկանող, հաւաքւած Château d'Eau-ի
թատրոնական դահլիճում,

Նկատելով Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի ազգաբնա-
կութեան անուղի վիճակը եւ դէպքերի յարաձուռն վտան-
գաւորութիւնը,

Նկատելով, որ այդ վիճակը զրգռիչ մի հանպամանք
է հանրային խղճմտանքի համար եւ մի վտանգ՝ ընդհանուր
խառնութիւն,

Նկատելով, որ մեծիայն Բերլինի դաշնագրի գործա-
դրութիւնը Հայաստանում ու Մակեդոնիայում՝ կարող
է վերջ դնել իրերի այդ անտանելի վիճակին,

Նկատելով այն հրամայական պարտքը, որ Բերլինի
դաշնագիրը առաջադրում է նրա ստորապրողներին,

Յայտնում են ցանկութիւն, որ Քրանսիական կառա-
վարութիւնը գործէ կորուսի կերպով, որպէս զի կարո-
ղանք վերջապէս հորուս բերել Բերլինի դաշնագրի 23
և 61 յօդւածների իրագործումը, համաձայն 1882 թւի
օգոստոսի ստատուտների եւ 1895 թւի մայիս 11-ի
մէծօրանդումի, եւ որպէս զի դադարեցի եղբրնախորձերի
այն չափազանց երկար շարքը, որոնք տեղի ունեն
Թիւրքիայում մարդկայնութեան դէմ, առանց խտրութեան
ցիղի, ազգայնութեան եւ կրօնի»:

III. Բ Ե Լ Գ Ի Ա

Հայ ժողովրդի Բրիւսէլի բարեկամները, իբրև արտա-
յայտութիւն իրենց համակրութեան դէպի Բալկանի և
Փոքր Ասիայի տառապող ժողովուրդները, Բելգիայի
մայրաքաղաքում կազմեցին նոյնպէս մի բողոքի-միտնագ:
Երկու ճառախօսներ՝ Հեկտօր Դընի և Էմիլ
Վանդերվելդ, պատգամաւորներ, ցնցող շեշտերով
բողոքեցին սուլթանական բռնապետութեան եւ եւրօ-
պական դիպլոմատիայի մեղսակից անգործնէութեան դէմ:
Ժողովը քւէակրեց և միաձայն ընդունեց Պարիզի միտնագի
բանաձևը, որ առաջ բերինք վերև:

IV. Շ Վ Է Յ Յ Ա Ր Ի Ա

Ե. Հ. Ո. Միութեան նախաձեռնութեամբ, մարտի 5-ին
տեղի ունեցաւ Victoria hall-ի դահլիճում հրապարակական
մեծ ժողով՝ 2,000-ի չափ բազմութեան ներկայութեամբ:
Նախագահում էր Ա դ ը ի ա ն Լ ա շ ն ա ը շ վ էյցա-
րական հանրապետութեան երբեմնի նախագահը: Ատե-

նախօսեցին՝ Պիէն Կիառ՝ Հայաստանի և դօքտոր Լաթի՛ Մակեդոնիայի մասին: Այս ժողովը նոյն շարժաւիժն ունէր, ինչ որ և Պարիզի հրապարակական ցոյցը, այն է՝ կապել հայոց հարցը Մակեդոնականի հետ և պահանջել միևնոյն դաշնագրի երկու յօդուածներին միանագ լուծումը:

Ժընևի հասարակութիւնը — ուր աչքի էին ընկնում բազմաթիւ պրօֆէսօրներ ու նշանաւոր քաղաքացիներ — ամբողջ երեք ժամ ուշի ուշով հետևեց երկու ատենախօսութիւններին, որոնց նիւթը այնքան կենդանի և այնքան տխուր այժմեութիւն ունի: Նախագահ Արքիան Լաշնարի բացման ճառից յետոյ՝ դօքտոր Լարդի հակիրճ նկարագրեց մակեդոնացիների յուսահատ վիճակը, որը ծնունդ է տւել ներկայ շարժումներին: Զատագովելով այդ շարժման հերոսներին և յայտարարելով ապստամբութիւնը իբրև միակ ու գերագոյն միջոց ազատագրութեան, ատենախօսը քննադատեց աւստրօ-ուսական վերջին ռէֆօրմների ծրագիրը, որը, իր ասելով, ողորմելի բան է և պիտի մնայ անիրագործելի, քանի որ չկայ եւրօպայի կողմից հսկողութեան խնդիր:

Մի քանի մոգական պատկերներ, որ իր ատենախօսութեան վերջում՝ ներկայացրեց Լարդի, մօտաւոր դադափար տւին հանդիսականներին տաճկական գազանութիւնների մասին Մակեդոնիայում:

Պիէն Կիառ, նախ քան իր ատենախօսութեան դիմելը, ներկայացրեց նոյնպէս մի քանի մոգական պատկերներ հայկական կոտորածներից, որոնք խոր տպաւորութիւն գործեցին: Այնուհետև նա սկսեց պատմել աւելի ծանրացաւ ներկայի վրայ, ցոյց տուեց, որ այդ ներկան մի ահաբեկի հետևողութեամբ շարունակում է անցեալը — հայ ժողովրդի բնաջնջման գործը: Հայ տարրը ջնջել են ուզում այն պատճառով, որ նա գրկել է եւրօպական քաղաքակրթութեան գրօջը, որ նա ցոյց է տալիս փայլուն ընդունակութիւններ առաջադիմութեան ուղիի վրայ: Խօսելով Ջէյթունի և ուրիշ տեղերի շարժումների մասին և ներբողելով հայ յեղափոխականի անձնիրութիւնն ու արիւնթիւնը, Կիառ յայտարարեց որ միմիայն կուրս է, որ կարող է ստիպել մի քայլ անել դէպի ռէֆօրմները:

Նախագահը փակեց ժողովը՝ սրտառուջ ու ազգու մի կոչ ուղղելով եւրօպային՝ յօգուտ Հայաստանի և Մակեդոնիայի:

ՀԱՅՈՅ ՀԱՐՅՈՒ ՅՐԱՆՄԱՍԿԱՆ ՊԱՐԼԱՄԵՆՏՈՒՄ

Ֆրանսիս դը Պրեսսան սէ մարտի 10-ին արտասանեց պատգամաւորական ժողովում մի նշանաւոր ճառ, ուր շօշափուած էին մակեդոնական և հայկական խնդիրները: Երկար ծանրանալով մակեդոնական հարցի վրայ և զգուշացնելով արտաքին դժգոհների միմիայնին Բալկաններում ստեղծուած վտանգաւոր դրութեան նկատմամբ՝ Պրեսսանսէն ընդհանուր ուշադրութեան մէջ յիշեցնում է պարլամենտին և Դելկասէին Հայաստանի դատը:

«Նա կուզէի ազդարարել ձեզ մի փաստ, որ, ըստ իմ վերին աստիճանի ծանրակշիռ ու վստահաւոր է. Հայաստանը դուրս է ձգուած բանակցութիւններից. չէ՞ք գտնում արդեօք, որ դա վիրաւորանք է, ուղղուած եւրօպայի խղճին (ծափահարութիւններ), և որ դա նշանակում է ապահովել սուլթանի յաղթանակը: Եթէ տարուց իվեր սուլթանը այնքան յոգնեցրել է մեր համբերութիւնը,

որ մենք այլևս կարարում ենք խօսել նրա հետ Հայաստանի մասին: Մենք չենք պահանջում այլևս Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի իրագործումը, մենք ջնջում ենք անցեալը. մենք այժմ ուրիշ գործ ենք անում. այդ բանակցութիւնների մէջ եւրօպայն, այդ նոր Պիւնելօպը, շարունակ քանդում է յերեկը, ինչ որ նա փորձել է շինել զիշերը... Բոլորին յայտնի կոտորածներից յետոյ՝ զիւանագիտութիւնը կարողացաւ միայն երկչոտ բողոքներ լսեցնել... զիւանագիտութեան սնանկութիւնը չէ՞ դա արդեօք... Ժամը հասել է ոչ միայն Փրանսիայի, այլև Բերլինի դաշնագրի լոյր ստորագրողների համար՝ ծաւալելու իրենց լոյր ուժը և գործարարելու, ամենալայն չափերով, իրենց բոլոր իրաւունքը»:

Բուռն ծափահարութիւններ ծածկում են Պրեսսանսէի գեղեցիկ վերջաբանը և պարլամենտի մեծամասնութիւնը շնորհաւորում է նրան:

Ի պատասխան Պրեսսանսէին՝ միմիայն Դելկասէ յայտնում է, որ նա կարեկից է հայերի և մակեդոնացիների տառապանքներին և որ Ֆրանսիան բնաւ չի հրաժարւել իր տրագիցիաներից. նա աւելացրել է իր գործակալների թիւը՝ Հայաստանի մէջ՝ ուժեղացնելու համար այն հսկողութիւնը, որը ջլատում է չար դիտաւորութիւնները: Ինչ որ մենք անում ենք Հայաստանի համար, շարունակեց Դելկասէ, նոյնը անում ենք և Մակեդոնիայի համար, և երէկանից չէ, որ մենք ձիգ ենք թափում հարկադրելու սուլթանին, որ նա իրագործէ ռէֆօրմները:

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

* * *

Հարաւային սլավոնների կուրբին պատկանող Ռայխըրտտի անդամներ և պարլամենտից՝ դուրս գտնւող քաղաքագէտներ՝ կազմել են Վիեննայում մի կօմիտէ՝ բաղկանեան ժողովուրդների շահերը պաշտպանելու նպատակով: Այդ կօմիտէն իր վերջին նիստում՝ իր ցատումը յայտնելով տաճկական աւերիչ ու կոտորող ռէժիմի դէմ, որոշել է աշխատել ի նպաստ Բերլինի դաշնագրի 23 և 61-րդ յօդուածների իրագործման: Կօմիտէն մտադիր է առաջիկայ գարնանը մի աւելի մեծ հրապարակային ցոյց կազմակերպել Վիեննայում, որի համար կը հրաւիրեն արտասահմանում նոյն ուղղութեամբ գործող քաղաքագէտներ ու հրապարակախօսներ:

* * *

Temps լրագիրը Պրեսսանսէին կարծիքը՝ վերնագրով՝ Վիեննայէն ստացած իր թղթակցին հետևեալ տողերը արտատպած է.

«Իր հայրենիքի մէջ շարունակող պրօպագանտին մօտէն ծանօթ մակեդոնացի մը, ինձ շատ հետաքրքրական ծանօթութիւններ տւաւ հոն հաստատուած կազմակերպութեան ձգտումներուն և զիսաւորութիւններուն նկատմամբ: Յիշեալ կազմակերպութիւնը շատ աւելի ուժեղ է քան թէ Սօֆիա դտնող մակեդոնական մասնաժողովները:

Նա չէ բաղկացած այն մակեդոնացիներէն, որոնք Բուլղարիա դաղթած և անոր ընդարձակելուն պաղաւփարակից են. բոլորովին Մակեդոնիա ապրող տեղացի վարժապետներ և քահանաներ զայն հաստատած են, և որոնք կողմակից ըլլալով «Մակեդոնիան մակեդոնացիներուն» գաղափարին, հակառակ են բուլղարներուն: յոյներու, սերպերու, ռուսացիներու, որ ուրիշ պահանջ չունին, բայց և թէ Մակեդոնիան կարող կտոր ընել: «Ն և ր ք ի ն կ ա զ մ ա կ ե ր պ ու թ ի ւ ն ը» չղկա-

վարելը դուրսը գտնուող մասնատողներու պետերով՝ Զօնչէֆ-Միխայելովսքի, Սարաֆով եւայլն, թէեւ այս վերջինս երբեմն ազդեցութիւն ունեցած է անոր վրայ, բայց այն ալ չափազանցած է նա գաղտուկ պիտեր ունի, որ իրենք ալ Մակեդոնիա կը գտնուին: Անշուշտ տրամադիր է ընդունելու այն օգնութիւնը, որ Սօֆիա գտնուող մակեդոնացի խումբերը իրեն կ'առաջարկեն, տաճկական լուծէն ազատելու համար: Բայց եւ այնպէս իրեն կը վերապահէ որոշել գործադրութեան յարմար միջոցը, երբոր երկիրը ապստամբութեան պատրաստ ըլլայ յաջողելու բաւական յոյսերով:

Երբ որ անցեալ աշնան ապստամբական փորձեր եղան՝ Զօնչէֆ-Միխայելովսքի խումբի կողմէն չուզեց անոնց մասնակցիլ, որովհետեւ միջոցը յարմար դատած չէր: Արդէն այս փորձերն ալ չյաջողեցան ինչպէս նաեւ հակառակ Սարաֆով-Միխայելովսքի խումբի կողմէ եղած ճշման, չպիտի օգնէ յառաջիկայ պատրաստ ըլլալիք ճիշտ իրեն երկիրը բաւականաչափ պատրաստ չէ: Խումբերը շատ բաժանուած են եւ մասնաւոր Բուլկարիա կարող չէ զինուած Տաճկաստանը յաղթելու, ինքզինքը պաշտպանուած կըզգայ Գերմանիոյ եւ Գիլյոմ Բ. կողմէ: Ուրիշ մեծ արգելք մ'ալ ուսուստորիական համաձայնութիւնն է, որ Պալքաններուն մէջ ամիսփոխութեան պահելու համար եղած է: Մակեդոնական ներքին կազմակերպութիւնը իր կողմէ իրեն կատարելալ գիտակցութիւն ունի բոլոր այս ղեկավարէն, կըզգայ ասոնցմէ յառաջ գալիք դիմագրութեան կարեւորութիւնը եւ որուն համար ալ կարող է առայժմ հանդարտ մնալ):

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՐՈՏ ստացած է՝

Առևճը: Ուլկիմիտ Լուսինեան ընկերութիւնից 20 Ֆրանք: ՓՕՔՇԱՆԻ (Ռուսմանիա) Բ.-ի «Միաբան» խումբէն մացեալ (Ս. Պաւլըք. միջոցով) 2. 30 Ֆր., Ս. Պաւլըք.-ից (Փօզըան) 5 Ֆր., Գ. Տիգր.-ից (Փօզըան) 5 Ֆր., Վահ. Մարտիչ. (Րէմսիկուսարմ) 5 Ֆր., Օհան. Կըլմեանից (Պաւլէա) 5 Ֆր. (ընդամէնը 22. 90 Ֆր.): ՓրէթՐՈՒՐԳԻՑ (Վրդ.-ից) 5 Ֆրանք:

ԱՅՆՆԱՆ «Կիլիկիա» խումբէն Ս. Ռուսը 2 տրախմի, Կայծ, չուր, Մ. Մեխիթար, Ս. Պաղտասարեան, Զ. Մ. Մ., Տարբոցի, Սէֆեր, Ե. Բ. Պիթէճից 5-ական տրախմի, Ս. Ա. 3, Տ. Մ. Փափազ, Ե. Մ. Կօստոյ, Սափրիչ Գ. 2-ական, Սուր Նարաւեան 5 Ֆրանք արծաթ: Գումար 56 տրախմի:

ՅԻՐՐԻՊՈՒՑ Մարզպետունիի միջոցաւ 79 Ֆր. 60 ս., հանգանակ. հետեւեալ կերպով սրօֆտը Յար. 10 Ֆրանք, օր Ե. Ն. 10, Արսէնիա Լիբերանտս 20, բժիշկ Ա. 5, Մարզպետունի 5, հայ ուսանողուհի մը 2, ուսաստանցի ուսանողուհի մը 2, Գ. Ն. 2, Ս. Բ. 2, հրէայ ուսանողուհիներ օր. Կուլակովսկի 3, օր. Սիլիկի 3, հայ ուսանողուհիներ օր. Իգ. Ա., օր. Ն. Ա., Ն. Տ., Գ., Ե. 3-ական Ֆր., Բէրնշտայնի զբոյնիկէն 60 սանտիմ:

ՃԻՐՈՒՑԻՑԻՑ (Հարէշտան) Գ. Ար.-նի միջոցով 86 Ֆրանք 50 սանտիմ, հանգանակած հետեւեալ անձերից՝ Գ. Ա. 25 Ֆր., Մ. Գ. 25, Պ. Է. 10, մի Նուրի 5, Տ. 21. 50:

Կ. Ու. Ե. Կ. 60 ուրլի (159 Ֆրանք):

Ընդհանուր գումար 429 Ֆրանք:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կեդր. Կօմիտէն

ՓՐՕՎԻՏԷՆՍԻ Կօմիտէն ձեռամբ.

Հ. Ա. 100 ուրլար, Ժ. Երբ. եւ հօրեղբ. 52 ուրլար, Մ. Ն. 50, Ա. Ն. 50, Տ. Ն. 30, Ռ. Պ., Գ. 2., Նախօ, Ն. Մ., Հ. Փ., Բարակէն եւ Միքեղոս 25-ական, Ե. ՄԼ., Ե. Մր., Գրօ, Ս. Մ., Գ. Ս., Ս. Ն., Ն. Ռ., Ն. Փ. 20-ական, Ա. Պ. 18, Սալման 17. 50, Կ. Փ. 17, Բ. Ե., Ս. Ա., Ե. Ե., Ե. Ա., Ոգի, Գ. Փ., Ե. Տ. Ռ., Հապէշ, Արամազ, Ա. Ս. Շոշիկ 16-ական, Մ. Է., Սիբ. Մ., Սոս. Մ. 15-ական, Ս. Ն. 14, Հաճի Պոյ. 12, Պ. Ա. 11, Միտ, Ե. Ռ., Ս. Պ., տիկ. եւ Երբ. Փ., Ե. Վ., Ե. Ս., Լ. Ե. 10-ական, Է. Պ. 8, տիկ. Ռ. 2, Ե. Ե., Ե. Ն., Ե. Ն. Պ., Կ. Տ. Ե., Մ. Գ., Կ. Տ., Ե. Օ., Մ. Մ., Ա. Մ., Ան. Մ., Գ. Ա., Պ. Հ., Ս. Լ., Կ. Ն., Մ. Գ., Ս. Վ., Ա. Ս. (Նախորդ տարւայ հաշիւէն) եւ Ե. Լ. ման 5-ական, Ս. Ռ., Կ. Մ., Ռ. Մ. 4-ական, Աս. Ն., Անդ. Ն., Ա. Պ., Ե. Պ. 3-ական, տիկ. Ե. Պ., Ե. Ն., Մ. Ռ., Մ. Վ., Տ. Ե., տիկ. Մ. Մ., Կ. Ռ., Կ. Ն. 2-ական, Ն. Մ.,

Գ. Պ., տիկ. Ե., Ն. Ա., տիկիններ Տ. Ս., Շարք Պ., Ե. Պ., Ս. Ե., Պ. Մ., Պ. Ռ., Մ. Տ. Մ., Ա. Ա., Մ. Ռ., Ս. Ս., Գ. Զ., Գ. Բ., Պ. Ա. եւ Երբք անձից մէկ-ական, Վ. Սիւնի եւ Ե. Տ. 50-ական սէնտ: Գումար 1160 ուրլար 50 սէնտ:

Սերոբ փաշայի պատկերներէն (Տ. Ն. եւ Գ. Ե.-ի ձեռամբ) 50 ուրլար, Սամսոյ ի նպաստ հանդէսէ մը Լեռ. Դեր. խմբէն 52 ուրլար 50 սէնտ, Հ. Ե. Գ. Զինանշաններէ եւ Սերոբ փաշայի նշաններէն 264 ուր. 20 սէնտ, արդամական եւ համակրական ժողովներու պնակներէն 33 ուր. 45 սէնտ, ընկերական հանգանակութենէ մը 13 ուր. 50 ս.: Գումար 413 ուր. 65 սէնտ:

Շարդակալութեան օրւան հացկերոյթին մէջ հանգանակած ի նպաստ բանտարկեալներու. — Մ. Գ. 13. 50 ուրլար, Ն. Փ., Վգ., Տմճ., Սերկու ընկեր՝ 2-ական, երկու մանուկներ, Արտաքի, եւ Վարդան 1. 65-ական, Պ. Ռ., Ե. Կ., Ն. Ռ., Պ. Ա., Տ. Ն., Ե. Պ., Մ. Գ., Վ. Ռ., Գ. Ե., Սիւլ, Լ. Ե., Գ. Ս., Մ. Ս., Հ. Ա., Ն. Մ., Ռ. Մ., Պ. Հ., Պ. Ե., Ս. Մ., Մ. Պ., Մ. Ն., Ն. Ս., Ե. Պ., Պ. Կ. մէկ-ական, հինգ անձից 5 ուրլար 30 սէնտ: Գումար 53 ուրլար 95 սէնտ:

Ընդհանուր գումար 1628 ուրլար 10 սէնտ:

Փրէ. Զ. ՕՅԻ Կօմիտէն ձեռամբ. Մ. Մ. 20 ուր., Ժ. Տէլուսթէն 20, Ն. Ա. 17, Վ. Ա. Մ. Երբ. 15, Ա. Ռ. 13, Ա. Զ. 11, Ա. Ա., Օ. Ն., Մ. Ժ., Ե. Ն., Մ. Ռ., եւ Ա. Երբքը 10-ական, Պ. Ն. 8, Ե. Ե. ի նոր մանչը, Ե. Ռ., թիւ 5 մանչուս, Է. Մ., Է. Պ., Գ. Ե., Ս. Ա., տիկ. Պ., Գ. Մ. 5-ական, տօք. Բ., Ե. Ա., Ա. Զ. մէկ-ական Մ. Պ. 10 սէնտ: Գումար 212 ուրլար 10 սէնտ:

ՄՐԿԱՏԱՆԻ Կեդր. Կօմիտէն

1901 սեպտ. 1-ից մինչեւ 1902 թ. վերջը. — Մրացորի անցեալից 32 Ն. 22 կ., օր. խմբից 90 Ն. 30 կ., Նիտեիզիստներից 40 Ն., Վաճառական. Ա. խմբ. 40, Վաճառական. Բ. խմբ. 119. 50, Գործակատ. Ա. խմբ. 40, Գործակատ. Բ. խմբ. 74. 50, Արհեստաւորներ 160. 49, Վարձապետ. 8. 40, Սովորող Գ. 40, Սովորող Ս. 15, Ելգելուց 259. 20, Մոսկվայից Գ. Է. 100, Վիճակ. օրհոր. 20, Զարդարամասից 11. 75, Շամիլից 20, Գրքերից 14. 30, Տէրտէրից 5, Բեռուց 15, Տասնանից 15, Ազատ դաշտից 338, Արիւսայից 87, Արարատից 323. 50, Արիւսարից 28, Հսիսիլերիս 12, Աղասի՝ խմբ. 15, Բարձր տեղից (Զահրաւ) 110, Նոյն տեղից անդամավճար 55, Վարդանի շէն 10. 75, Դիլիշանից Օհ.-ի միջոցով 48, Վանեցուց 25, Մեծ քաղաքից 50, Սրբավայրից (Բասալիից) 75: Գումար 2297 ուրլի 91 կօպէկ:

ԿԻՃԱՊԻ Կեդր. Կօմիտէն

Փէնըլոն 50 դահեկան, Գ. Կ. Վրէժ 60, Կացին 12. 20, Տօրք 5, Հիդրա 35, Կամք 85 դահ.: Գումար 247 դահեկան 20 վարս:

ՆԱԻԱՅՆԳՍՏԻ Կեդր. Կօմիտէն

Մի քանի երիտասարդների ձեռամբ 70 ուրլի «Պրօ Արմէնիա»-ի համար: Նոյն երիտասարդների ձեռամբ ծննդեան առթիւ հանգանակած հետեւեալ անձերից՝ Ն° 55՝ 20 ուրլի, Ոմ 20, Ն° 56՝ 10, Ոմ 10, Ն° 57՝ 5, Ն° 10՝ 10, Ն° 12՝ 8, Ն° 39՝ 2, Ա. 1, Ոմ 1, Ոմ 2, Ոմ 5, Ոմ 5, Ոմ 5, Ն° 15 1, Ն° 17՝ 1, Ն° 18՝ 1, Ն° 19՝ 2, Ն° 20՝ 1, Ոմ 3, Հով 1, Ոմ 1, Ն° 367՝ 5, Ոմ 2, Ոմ 0. 50, Ոմ 1, Տարազ 5, Մաշօ 0. 50, Երէց 5, Կարապետեան 1, Երբք ընկեր 3, Ոմ 1, Ոմ 5, Բ. Տ. Մ. 3, Ն. 2, Ոմ 2, Ոմ 2, «Տարօնեցի» խմբ. 15, «Լիւսնայ» խմբ. 30, «Սրբաշէն» խմբ. 25, 2ՈՐԱՓՈՐԻ «Մայր» խմբ. 55, «Արուսեակ» խ. 28. 68, «Ախոյեան» խմբ. 30. 40, «Փետնայ» խմբ. 13. 30, Մէկ թուրքուց 20 Ն.:

Գումար 438 ուրլի, 38 կօպէկ:

ՎրիՊԱ. — «Դրօշակ»-ի Ն° 9-ի մէջ տպւած է ԳԱՎԹԱ-ՎԱՅԻՆ «Տգիւտացի» խմբի անդամավճարներից 10. 70, պիտի լինի 19. 70:

ՖիլիՊպեի Կօմիտէն

Պետրոս Սէրէմճեան եւ ընկերների նահատակութեան տարեւարձի առթիւ կազմակերպած երկնոյթից 285 Ֆրանք: